

Πάντειο Πανεπιστήμιο
ΠΜΣ: Πολιτικής Επιστήμης & Ιστορίας
Κατεύθυνση: Νεότερης & Σύγχρονης Ιστορίας

Διπλωματική Εργασία
Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας με το Κομμουνιστικό Κόμμα
Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο 1946-1949

Αποστόλης Τσάνο
A.M. 1114M033

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Ειρήνη Λαγάνη
Μήνας Κατάθεσης: Μάρτιος 2016

Αθήνα 2016

Στη μνήμη του καθηγητή μου Ζαχαρία Δεμαθά

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	2
Εισαγωγή.....	3
1. Οι σχέσεις του ΚΚΕ με το ΚΚΑ σε πολιτικό επίπεδο την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949.....	11
1.1 Η εισήγηση της αντιπροσωπίας του ΚΚΕ στο 1ο Συνέδριο του ΚΚΑ το 1948.....	13
1.2 Η κρίση στις σχέσεις ΚΚΕ - ΚΕΑ το '49-'50 και η επίλυσή της.....	20
2. Η υποστήριξη του Δημοκρατικού Στρατού από τη ΛΔ της Αλβανίας.....	35
2.1 Ο εφοδιασμός του ΔΣΕ μέσω Αλβανίας.....	35
2.2 Ο εφοδιασμός του ΔΣ Πελοποννήσου από την Αλβανία.....	50
2.3 Η νοσηλεία των ανταρτών του ΔΣΕ σε νοσοκομεία στην Αλβανία.....	53
2.4 Το ζήτημα της στράτευσης των Τσάμηδων στον Δημοκρατικό Στρατό.....	54
2.5 Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις και οι διεθνείς διπλωματικές διαστάσεις σχετικά με την εμπλοκή της Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο.....	56
3. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη ΛΔ της Αλβανίας.....	63
3.1 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στο Ρουμπίκ της Αλβανίας το 1945.....	64
3.2 Τα παιδιά στον Εμφύλιο Πόλεμο και η διαμονή τους στην Αλβανία το '48-'49.....	69
3.3 Η υποχώρηση των ανταρτών του ΔΣΕ στην Αλβανία.....	79
3.4 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Αλβανία μετά το '49.....	84
Συμπεράσματα.....	91
Πηγές.....	96

Πρόλογος

Πριν αρχίσω την παρουσίαση και την ανάπτυξη της παρούσας μελέτης θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Χρήστο, έναν ηλικιωμένο με καταγωγή από την Ήπειρο που γνώρισα στην Κέρκυρα, κατά τη διάρκεια των σπουδών μου. Γιατί χάρη στη συζήτηση που είχα μαζί του πριν από περίπου τρία χρόνια μου δημιουργήθηκε η ιδέα να ασχοληθώ με τη μελέτη του συγκεκριμένου θέματος. Ο κ. Χρήστος μου εκμυστηρεύθηκε ότι όταν ήταν παιδί στα δύσκολα χρόνια του Εμφύλιου Πολέμου κατέφυγε στην Αλβανία, ενώ μιλούσε επίσης με τα καλύτερα λόγια για την φιλοξενία που έτυχε τότε στην γειτονική χώρα.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την σύμβουλο σπουδών μου, την καθηγήτρια Ειρήνη Λαγάνη, για την άριστη και εποικοδομητική συνεργασία που είχαμε όλο το χρονικό διάστημα των σπουδών μου στο μεταπτυχιακό, καθώς και τους καθηγητές μου Δέσποινα Παπαδημητρίου και Προκόπη Παπαστράτη που δέχτηκαν με μεγάλη τους χαρά να βρίσκονται στην τριμελή επιτροπή επίβλεψης της διπλωματικής μου εργασίας. Τον κ. Παπαστράτη θα ήθελα να τον ευχαριστήσω επίσης και για τις πολύτιμες υποδείξεις, τα σχόλια, τις παρατηρήσεις και τις διορθώσεις του πάνω στην ανάπτυξη του θέματος της διπλωματικής μου εργασίας. Επιπλέον, να ευχαριστήσω την φίλη μου και μεταφράστρια Χριστιάννα Βάσω για την ορθογραφική επιμέλεια του κειμένου και για την μετάφραση ορισμένων εγγράφων από την γαλλική γλώσσα. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό των ΑΣΚΙ για την άριστη εξυπηρέτηση και την συνεργασία που είχαμε για άλλη μια φορά. Τέλος να ευχαριστήσω την οικογένεια μου και όσους στάθηκαν δίπλα μου και με στήριζαν όλο το χρονικό διάστημα των μεταπτυχιακών μου σπουδών.

Εισαγωγή

Οι σχέσεις του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (ΚΚΕ) με το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας (ΚΚΑ) στα χρόνια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου (1946-1949) αποτελούν μια σημαντική πτυχή του Εμφυλίου, η οποία μέχρι σήμερα δεν έχει αναδειχθεί. Η μελέτη των σχέσεων των δύο κομμάτων ανήκει αφενός, στον χώρο των επαφών που διατηρούσε το ΚΚΕ με ομοιόθεατικά κόμματα του εξωτερικού την περίοδο εκείνη και αποτελεί, αφετέρου, κοινό στοιχείο της πολιτικής ιστορίας του ελληνικού και του αλβανικού λαού.

Σχετικά με το πρώτο ζήτημα, το οποίο τοποθετείται σε ένα ακόμη πιο ευρύ πλαίσιο, αυτό της σημασίας που είχε ο εξωτερικός παράγοντας στον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα την δεκαετία του '40, διατυπώνονται διαφορετικές απόψεις. Πιο συγκεκριμένα, αυτές έχουν να κάνουν με το κατά πόσο ο εμφύλιος ήταν αποτέλεσμα εσωτερικών και εγχωρίων αιτιών ή διεθνών και εξωτερικών αιτιών.

Σε πολλές παλιότερες αλλά και σύγχρονες ιστορικές μελέτες για τον Εμφύλιο του '46-'49 επικρατεί η άποψη σύμφωνα με την οποία ο Εμφύλιος έχει περισσότερο διεθνή χαρακτήρα, παρά εσωτερικό ή, ακόμη, ότι την αποκλειστική ευθύνη του πολέμου φέρει η τότε ηγεσία του ΚΚΕ, με Γενικό Γραμματέα τον Ν. Ζαχαριαδή. Οι ηγέτες του ΚΚΕ παρομοιάζονται με απελπισμένους χαρτοπαίκτες, τρελούς και μανιακούς, οι οποίοι οδήγησαν τότε τη χώρα στον Εμφύλιο¹. Το σχήμα αυτό, πέρα απ' το ότι αντιφάσκει, – διότι δεν γίνεται ο εμφύλιος από τη μία να έχει περισσότερο διεθνή χαρακτήρα, ενώ από την άλλη την κύρια ευθύνη να τη φέρουν οι ηγέτες μίας εγχώριας πολιτικής δύναμης– αποτελεί και μια υπεραπλουστευμένη διαπίστωση. Για να δια φωτίσουμε παραπάνω αυτό το ζήτημα θα προσπαθήσουμε να δούμε εν συντομία τις εξελίξεις στην ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του '40 και το πόσο επέδρασαν σε αυτές οι γενικότερες διεθνείς εξελίξεις. Η αποσαφήνιση του ζητήματος κρίθηκε σκόπιμη προς αποφυγή τυχόν παρερμηνειών, καθώς το θέμα της παρούσας μελέτης σχετίζεται με τον Εμφύλιο Πόλεμο.

Ο διεθνής παράγοντας ασφαλώς και είχε επίδραση στον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49. Δεν ήταν όμως, μόνο αυτός που όξυνε την κοινωνική σύγκρουση στο εσωτερικό

¹ Σχετικά με αυτό δεσ: Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946 – 1949*

της χώρας και δίχως οξυμένες κοινωνικές αντιθέσεις Εμφύλιος δεν μπορεί να γίνει, όσο και να το θέλουν διάφορα διεθνή κέντρα ή χώρες με μεγάλη παγκόσμια οικονομική, πολιτική και στρατιωτική ισχύ. Η όξυνση των κοινωνικών αντιθέσεων είχε να κάνει περισσότερο με εσωτερικές αιτίες, όπως ένταση της εκμετάλλευσης στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας ήδη από τα χρόνια της Κατοχής. Τότε, από τη μία ήταν οι αγρότες, οι εργάτες, τα μικρομεσαία αστικά στρώματα και οι άνεργοι των χωριών και των πόλεων που είχαν χτυπηθεί από τον υπερπληθωρισμό, τη μαύρη αγορά, τον λιμό και την ανεργία, από τους οποίους πολλοί ωθήθηκαν στην Αντίσταση. Από την άλλη, ήταν οι ντόπιοι συνεργάτες των ναζιστοφασιστών κατακτητών που κέρδιζαν αδρά από τη μαύρη αγορά, παρακρατούσαν μεγάλο μέρος της ξένης βοήθειας, επωφελούνταν από τον υπερπληθωρισμό, πληρώνοντας τους εργαζόμενους με άχρηστα χρήματα, και ευνοούνταν προσαρμόζοντας την οποία εγχώρια παραγωγή είχε μείνει μέχρι τότε στο να εκτελεί τις παραγγελίες των κατοχικών αρχών.

Μετά τον Ελληνοϊταλικό Πόλεμο, το '40-'41, και την εισβολή της ναζιστικής Γερμανίας τον Απρίλιο του '41, ο Ελληνικός λαός γνώρισε μια τριπλή Κατοχή, από την Ιταλία, την Γερμανία και την Βουλγαρία. Στα χρόνια της Κατοχής στην Ελλάδα συνέβησαν δραματικές και ραγδαίες αναδιατάξεις στην οικονομία, την κοινωνία και την πολιτική. Στο πεδίο της οικονομίας η χώρα χτυπήθηκε από τον υπερπληθωρισμό και τον λιμό, ο οποίος μάλιστα τον πρώτο χειμώνα της κατοχής που γνώρισε η ελληνική κοινωνία, το '41-'42, πήρε διαστάσεις τραγωδίας, αφού οι νεκροί ξεπέρασαν τους 300.000. Αυτός οφειλόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό και στον ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας από τις συμμαχικές δυνάμεις (κυρίως την Μ. Βρετανία). Επίσης, λόγω των πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ των κατοχικών δυνάμεων και των ντόπιων συνεργατών τους με τις αντιστασιακές ομάδες, καταστράφηκε ένα πολύ μεγάλο τμήμα των υποδομών και του μεταφορικού δικτύου της χώρας. Όλα τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα την κατακόρυφη πτώση της παραγωγής. Στην κοινωνία και στην πολιτική η κατάσταση είχε επιδεινωθεί και αποσταθεροποιηθεί εξίσου. Η προπολεμική πολιτική εξουσία, όπως ο Βασιλιάς Γεώργιος και η κυβέρνηση Τσουδερού, απομακρύνθηκαν από τη χώρα μετά την κατάκτησή της το 1941. Οι ναζιστοφασίστες κατακτητές εγκατέστησαν δικές τους δοσίλογες κυβερνήσεις, όπως αυτές του Γ. Τσολάκογλου, του Κ. Λογοθετόπουλου και του Ι. Ράλλη. Παράλληλα, στα χωριά και στις πόλεις της χώρας αναπτύχθηκε έντονη

αντιστασιακή δράση με κύρια οργάνωση το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και το στρατιωτικό του σκέλος τον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ), που ιδρύθηκαν το '41-'42 μετά από τη συμφωνία του ΚΚΕ με τρία άλλα μικρότερα αριστερά και δημοκρατικά κόμματα: το Σοσιαλιστικό Κόμμα Ελλάδας (ΣΚΕ), το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδας (ΑΚΕ) και την Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ). Όλα αυτά στο πλαίσιο μια μετωπικής τακτικής που ήταν εμπνευσμένη από το 7ο Συνέδριο της Κομμουνιστικής Διεθνούς (Κομιντέρν) και προέβλεπε τη δημιουργία λαϊκών, αντιφασιστικών και εθνικοαπελευθερωτικών πολιτικών και κοινωνικών μετώπων ενάντια στον φασισμό, το κεφάλαιο και τον ιμπεριαλιστικό πόλεμο. Υπήρχαν, βέβαια, τότε και άλλες μικρότερες αντιστασιακές οργανώσεις, απ' τις οποίες ξεχώριζε ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ). Αποκορύφωμα της αντιστασιακής δράσης ήταν η ίδρυση της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) με πρωτοβουλία του ΕΑΜ, τον Μάιο του '44. Η επιτροπή αυτή είχε κυβερνητικό χαρακτήρα και διοικούσε τις απελευθερωμένες περιοχές της Ελλάδας. Στην κατοχική Ελλάδα οι ραγδαίες εξελίξεις είχαν περισσότερο εξωτερικές και διεθνείς αιτίες παρά εσωτερικές, από την άποψη ότι η κατάσταση δεν θα έπαιρνε τέτοια τροπή αν στην χώρα δεν είχαν εισβάλει και δεν την είχαν κατακτήσει οι ναζιστοφασίστες.

Όταν η Ελλάδα απελευθερώθηκε από τη ναζιστικοφασιστική κατοχή το φθινόπωρο του '44, την εξουσία ανέλαβε η Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, που ήταν κατά κύριο λόγο η συνεργασία της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, της ΠΕΕΑ και του ΕΔΕΣ. Είχαν προηγηθεί, βέβαια, οι μεταξύ τους συνεννοήσεις που οδήγησαν στις συμφωνίες του Λιβάνου τον Μάιο του '44 και της Καζέρτα τον Σεπτέμβριο του '44. Παρ' όλα αυτά, οι έντονες κοινωνικές αντιθέσεις και η πολιτική διάσπαση στην Ελλάδα δεν είχαν πάψει να υπάρχουν. Αυτό φάνηκε με τον πιο ξεκάθαρο τρόπο στην ένοπλη σύγκρουση τον Δεκέμβριο του '44 στην Αθήνα μεταξύ των βρετανικών και ελληνικών κυβερνητικών στρατιωτικών δυνάμεων εναντίον των στρατιωτικών δυνάμεων του ΕΛΑΣ.

Η κύρια αιτία της σύγκρουσης δεν ήταν μόνο εξωτερική αλλά και εσωτερική. Αυτό γιατί τα κοινωνικά στρώματα που επωφελήθηκαν κατά την περίοδο της Κατοχής αλλά και το κοινωνικό στρώμα που τότε επαναπατριζόταν μετά από ολιγόχρονη εξορία λόγω της Κατοχής, στο οποίο την πρωτοκαθεδρία είχε το εφοπλιστικό κεφάλαιο, ήταν

εξολοκλήρου αντίθετα με την άνοδο του ΕΑΜ στην εξουσία και την μετατροπή της Ελλάδας σε λαϊκή δημοκρατία. Για να εξουδετερωθεί, λοιπόν, ο «κίνδυνος» μιας τέτοιας εξέλιξης, ήταν αναγκαία η αποδυνάμωση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Για αυτό χρειάζονταν στρατιωτικά και οικονομικά μέσα, τα οποία τότε προσέφερε η Μ. Βρετανία, η οποία ασφαλώς για τα δικά της ιμπεριαλιστικά συμφέροντα ήθελε η Ελλάδα να παραμείνει στο «δυτικό στρατόπεδο», μαζί με την Τουρκία, και να μην περάσει στο «ανατολικό στρατόπεδο», όπως οι άλλες χώρες της Βαλκανικής χερσονήσου. Σίγουρο είναι πάντως ότι η έκβαση των Δεκεμβριανών κρίθηκε από την στρατιωτική επέμβαση της Μ. Βρετανίας που, για τα δικά της ιμπεριαλιστικά συμφέροντα, στήριξε την ελληνική αστική τάξη και την κυβέρνηση του Γ. Παπανδρέου.

Τα Δεκεμβριανά ήταν το προοίμιο του Εμφύλιου Πολέμου. Παρά την ήττα που υπέστη τότε το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, τη Συμφωνία της Βάρκιζας τον Φεβρουάριο του '45, την αλλαγή τακτικής που ακολούθησε το ΚΚΕ (το οποίο υιοθέτησε μετά τη Βάρκιζα μια πολιτική γραμμή που προέκρινε την εξομάλυνση της κατάστασης με ειρηνικά πολιτικά μέσα και όχι με ένοπλη σύγκρουση και πόλεμο), οι αντιθέσεις μέσα στην ελληνική κοινωνία δεν αμβλύθηκαν. Ίσα-ίσα που με την έξαρση της τρομοκρατίας που ακολούθησε μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας από ακροδεξιές και παρακρατικές συμμορίες εναντίον μελών και φίλων του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, η κοινωνική κατάσταση έγινε χειρότερη.

Με την τρομοκρατία, την ανασυγκρότηση των κρατικών μηχανισμών και τη διαχείριση της διανομής της ξένης βοήθειας, που δινόταν από διεθνείς οργανισμούς όπως η UNRRA², ο Ερυθρός Σταύρος κ.α., οι κρατικές υπηρεσίες πέτυχαν την αποδυνάμωση της Αριστεράς. Τα μέλη και οι φίλοι της Αριστεράς στην επαρχία έφευγαν για να γλιτώσουν από τις τρομοκρατικές επιθέσεις που γίνονταν σε βάρος τους και πήγαιναν στις μεγάλες πόλεις για να κρυφτούν πίσω από την ανωνυμία και την αποξένωση των αστικών κέντρων. Οι ανάγκες, όμως, της επιβίωσης εκεί τους καθιστούσαν πιο εξαρτημένους και ελεγχόμενους οικονομικά και πολιτικά από τους κρατικούς θεσμούς, οι οποίοι εκτελούσαν την κυβερνητική και βρετανική πολιτική και χρησιμοποιούσαν προς όφελός τους την διανομή της ξένης ανθρωπιστικής βοήθειας. Τα ίδια ίσχυαν και για τους παλαιούς κατοίκους των πόλεων. Πολλοί καταδιωκόμενοι έφευγαν για να γλιτώσουν και

2 United Nations Relief and Rehabilitation Administration

πήγαιναν στα βουνά, όπου ζούσαν σαν τα άγρια ζώα. Έτσι, πρώτα επιτεύχθηκε η στρατιωτική αποδυνάμωση της Αριστεράς, μετά τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, και αμέσως μετά ξεκίνησε η υλοποίηση μιας διαδικασίας αποδυνάμωσης της κοινωνικής της βάσης (αγρότες στα χωριά και εργατοϋπάλληλοι στις πόλεις) και συρρίκνωσης της πολιτικής της επιρροής.

Για την αστική τάξη της χώρας και τους Βρετανούς συμμάχους της φαίνεται πως δεν υπήρχε πρόθεση για εξομάλυνση της πολιτικής και κοινωνικής όξυνσης, πριν την εξασθένηση της δυναμικής της Αριστεράς. Ενώ, για το ΚΚΕ, φαίνεται πως οι ελπίδες για μια ολοκληρωμένη αστικοδημοκρατική εξέλιξη στην Ελλάδα χάθηκαν κι έτσι δεν μπορούσε να αφήσει να ισοπεδώνεται η κοινωνική βάση και η πολιτική του επιρροή αμαχητί. Μέσα σε ένα κλίμα ακραίας εκμετάλλευσης, οικονομικής εξαθλίωσης για τεράστια τμήματα του ελληνικού λαού, κοινωνικής πόλωσης, πολιτικής κρίσης, βίας και τρομοκρατίας μια νέα ένοπλη σύγκρουση δεν ήταν παρά πιθανή. Όντως, το 1946, ξέσπασε στην Ελλάδα μια νέα ένοπλη σύγκρουση: ο Εμφύλιος Πόλεμος του '46-'49.

Ήταν ένας ολοκληρωτικός εμφύλιος πόλεμος κατά τον οποίο η Ελλάδα χωρίστηκε σε δύο στρατόπεδα, υπήρχαν δύο στρατοί, δύο κυβερνήσεις, η κάθε πλευρά είχε τους δικούς της διεθνείς συμμάχους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι οι δύο πλευρές ήταν και ισοδύναμες. Οι ανθρώπινες απώλειες του Εμφυλίου ήταν 150.000 άνθρωποι ενώ το κόστος σε υλικές καταστροφές έφτασε τα 4 τρισεκατομμύρια δραχμές.³ Στον Εμφύλιο πήραν μέρος 500.000 πολεμιστές, 400.000 στον Εθνικό Στρατό (ΕΣ) και 100.000 στον Δημοκρατικό Στρατό Ελλάδας (ΔΣΕ), περισσότεροι απ' οποιονδήποτε άλλο πόλεμο έχει γνωρίσει η Ελλάδα. Ενδεικτικά, στον Ελληνοϊταλικό και Ελληνογερμανικό Πόλεμο του '40-'41 πήραν μέρος κάτι παραπάνω από 400.000 πολεμιστές, στον Μικρασιατικό πόλεμο 300.000 και στους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913) οι πολεμιστές που πήραν μέρος ήταν 150.000.⁴ Επίσης, όταν τελείωσε ο Εμφύλιος, δεκάδες χιλιάδες Έλληνες που πολέμησαν ή στήριζαν τον ΔΣΕ κατέφυγαν στο εξωτερικό ως πολιτικοί πρόσφυγες. Επιπλέον, δεκάδες χιλιάδες (πάνω από 80.000) ήταν και οι Έλληνες αριστεροί ή φίλοι και συμπαθούντες της Αριστεράς που φυλακίστηκαν και εξορίστηκαν σε στρατόπεδα συγκέντρωσης σε διάφορα ξερονήσια, όπως η

3 Καζάκος Π. (2003), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, σ. 125

4 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τ. II, σ. 236-237

Μακρόνησος, η Γυάρος κ.α. Ακόμα, εκατοντάδες χιλιάδες άμαχοι στην επαρχία αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους και να συγκεντρωθούν στις μεγάλες πόλεις, στα κέντρα φιλοξενίας «συμμοριόπληκτων», όπως τα χαρακτήριζε η κυβέρνηση της Αθήνας και το Παλάτι. Το τότε επίσημο ελληνικό κράτος αποκαλούσε «συμμορίτες» τους αντάρτες του ΔΣΕ, για να τους ταπεινώσει σε προπαγανδιστικό επίπεδο, ενώ τον Εμφύλιο Πόλεμο τον ονόμαζε «συμμοριτοπόλεμο», για να υποβιβάσει τη σημασία του. Το ελληνικό κράτος τον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 τον ονόμαζε «συμμοριτοπόλεμο» μέχρι και το 1989.

Έχοντας υπ' όψιν όλα τα παραπάνω, θα έλεγα ότι ο τριήχρονος Εμφύλιος Πόλεμος του '46-'49 είχε περισσότερο εσωτερικές κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές αιτίες, οι όποιες συμπληρώνονταν από τον διεθνή ανταγωνισμό μεταξύ της καπιταλιστικής δύσης και της σοσιαλιστικής ανατολής. Η έκβασή του, όμως, καθορίστηκε από τον διεθνή συσχετισμό δυνάμεων, αφού από αυτόν κρίθηκε ο βαθμός επέμβασης και υποστήριξης που θα παρείχε ο κάθε διεθνής συνασπισμός στη μία ή την άλλη πλευρά των αντιμαχόμενων στα μέτωπα του πολέμου. Ο ΔΣΕ και η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ) υποστηρίχθηκαν και από το εξωτερικό κυρίως με όπλα, πολεμοφόδια, τρόφιμα, φάρμακα, οχήματα, χρήματα, άσυλο και περίθαλψη τραυματιών και πολιτικών προσφύγων, από χώρες με λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και την Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (ΕΣΣΔ). Οι χώρες αυτές, όμως, ποτέ δεν παρενέβησαν άμεσα με στρατεύματα υπέρ του ΔΣΕ και ουδέποτε αναγνώρισαν επισήμως την ΠΔΚ. Αντίθετα, η Μ. Βρετανία και οι ΗΠΑ υποστήριξαν τον ΕΣ και τις κυβερνήσεις της Αθήνας με ασύγκριτα μεγαλύτερη οικονομική και στρατιωτική βοήθεια. Το οικονομικό πόσο που δόθηκε στην Ελλάδα από το 1945 μέχρι το 1950 ήταν τότε το μεγαλύτερο ποσό που είχε δοθεί σε οποιαδήποτε άλλη χώρα αναλογικά με τον πληθυσμό της. Το συνολικό ποσό της βοήθειας (βρετανικές πιστώσεις, βοήθεια από Δόγμα Τρούμαν, Σχέδιο Μάρσαλ κ.α.) ήταν μεγαλύτερο απ' όλα τα δάνεια που είχε λάβει η χώρα από το 1830 μέχρι το 1930.⁵ Ένα πολύ μεγάλο μέρος των χρημάτων σπαταλήθηκε σε στρατιωτικές επενδύσεις (στρατιωτικές υποδομές, οπικά συστήματα και μηχανήματα, πολεμοφόδια, στη συντήρηση ενός στρατού εκατοντάδων χιλιάδων πολεμιστών κ.α.). Επίσης, έστειλαν και δικούς τους αξιωματικούς

5 Καζάκος Π. (2003), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...*, σ. 94

και διάφορους τεχνοκράτες για να οργανώσουν τις στρατιωτικές μονάδες και τις επιχειρήσεις του ΕΣ, καθώς και τις διοικητικές και οικονομικές υπηρεσίες του ελληνικού κράτους. Το 1947 στην Ελλάδα έφτασε η Joint United States Military Advisory Group (JUSMAG) η οποία είχε την πλήρη εποπτεία των ενεργειών και των επιλογών της ελληνικής στρατιωτικής ηγεσίας, από τα ανώτερα κλιμάκια μέχρι τις μονάδες εκστρατείας. Στις 26/1/1948 ανέλαβε τα καθήκοντά του ο Αμερικανός στρατηγός Βαν Φλήτ, ως υπεύθυνος της στρατιωτικής και πολιτικής διεύθυνσης του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Παρόμοια επιτελεία υπήρχαν και πριν το 1947, όταν στρατιωτικά και οικονομικά στήριζε την κυβέρνηση της Αθήνας η Μ. Βρετανία.⁶

Επιπλέον, έγινε σε μεγάλο βαθμό φανερό και η εξάρτηση της ελληνικής αστικής τάξης και ενός πολύ σημαντικού τμήματός της, του εφοπλιστικού κεφαλαίου, από την Μ. Βρετανία αρχικά και αργότερα από τις ΗΠΑ, που δίχως την βοήθειά τους δεν θα μπορούσε να διατηρήσει την οικονομική του θέση και την επιρροή του στην πολιτική εξουσία της χώρας μετά την Απελευθέρωση αλλά ούτε και να διατηρήσει το μερίδιό του στη διεθνή αγορά και στην παγκόσμια μεταφορά εμπορευμάτων. Μετά τον πόλεμο ο ελληνικός εμπορικός στόλος είχε φτάσει στο ναδίρ. Για την ανάπτυξή του οι ΗΠΑ παραχώρησαν αρχικά σε Έλληνες πλοιοκτήτες 100 πλοία «Liberty», ενώ τους έδωσαν τη δυνατότητα να αγοράζουν πλοία σε χαμηλή τιμή και με πιστώσεις. Το 1946 Έλληνες εφοπλιστές αγόρασαν από τις ΗΠΑ 100 πλοία στο 1/3 της αρχικής τους τιμής, καταβάλλοντας 4,1 εκ. δολάρια τοις μετρητοίς και 12.1 εκ. με αμερικάνικες πιστώσεις εγγυημένες από την ελληνική κυβέρνηση. Ο ελληνικός εμπορικός στόλος ευνοήθηκε, επίσης, και από την δυνατότητα που του παρείχε η οικονομία της ελεύθερης αγοράς να θέτει υπό «σημαίες ευκαιρίας», κυρίως Παναμά και Λιβερίας (χώρες που τότε ήταν έντονα εξαρτημένες από τις ΗΠΑ), ένα μεγάλο μέρος του στόλου του.⁷

Επομένως, θα έλεγα ότι η αιτία του Εμφυλίου Πολέμου του '46-'49 βρισκόταν στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας, ενώ ο εξωτερικός παράγοντας και ο διεθνής συσχετισμός δυνάμεων καθόρισαν την έκβασή του. Κάνοντας και έναν παραλληλισμό, θα έλεγα ότι τα Δεκεμβριανά και ο Εμφύλιος Πόλεμος του '46-'49 μπορούν να παρομοιαστούν με τις εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν στην Ελλάδα κατά την Ελληνική Επανάσταση του 1821 και τον πρώτο καιρό της δημιουργίας του Ελληνικού Κράτους. Η

6 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, σ. 462-464.

7 Καζάκος Π. (2003), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά...* σ. 82-83

δεκαετία του '40 μπορεί να θεωρηθεί ως η μια και μοναδική επαναστατική περίοδος στην ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα⁸, όμοια με αυτήν της δεκαετίας του 1820. Και στις δύο περιπτώσεις, η Ελλάδα απελευθερώθηκε από μια ξένη κατοχή δίνοντας έναν μεγαλειώδη επαναστατικό αγώνα, όμως οι εσωτερικοί και οι διεθνείς ανταγωνισμοί που εδράζονται στην πάλη των τάξεων διέσπασαν την ελληνική κοινωνία και την οδήγησαν σε αιματηρούς εμφύλιους πολέμους. Τη δεκαετία του '40, όμως, η επανάσταση δεν ολοκληρώθηκε αλλά καταπνίγηκε από τις εγχώριες και διεθνείς αντεπαναστατικές δυνάμεις. Όλα αυτά, βέβαια, σε άλλους χρόνους, με διαφορετικά μεγέθη και διαφορετικά ποιοτικά χαρακτηριστικά, ωστόσο στην ίδια μεσοπρόθεσμη ιστορική εποχή αυτήν της νεωτερικότητας και του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής και οργάνωσης της κοινωνίας.

Εντός ενός τέτοιου πλαισίου θα εξετάσουμε παρακάτω τις σχέσεις του ΚΚΕ με το ΚΚΑ την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πόλεμου '46-'49, καθώς και την υποστήριξη που παρείχε η Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας στον Δημοκρατικό Στρατό και στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες. Το θέμα αυτό, όπως είπα και στην αρχή, αποτελεί σίγουρα και μια πτυχή της πολιτικής ιστορίας των δύο χώρων, αφού αφορά τις σχέσεις δύο κόμματος που διαδραμάτισαν σημαντικό ή και κυρίαρχο ρόλο στην πολιτική, κοινωνική και οικονομική ζωή των δύο λαών, στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας τους τον 20^ο αιώνα. Για τη διερεύνηση του θέματος χρησιμοποίησα πρωτογενείς αδημοσίευτες και δημοσιευμένες αρχειακές πηγές, όπως έγγραφα από το αρχείο του ΚΚΕ που βρίσκεται στα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), πρακτικά και αποφάσεις των κεντρικών οργάνων του ΚΚΕ και του ΚΚΑ, βιβλία του Ε. Χότζα κ.α. Επίσης, μελέτησα πλήθος δευτερογενών πηγών, όπως μονογραφίες και μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα το '46-'49, τύπο της εποχής κ.α.

8 Σχετικά με αυτό δεσ: Βόγλης Π. (2014), *Η αδύνατη επανάσταση: Η κοινωνική δυναμική του Εμφυλίου πολέμου*

1. Οι σχέσεις του ΚΚΕ με το ΚΚΑ σε πολιτικό επίπεδο την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949

Την περίοδο εκείνη και τα δύο αυτά κομμουνιστικά κόμματα της Ελλάδας και της Αλβανίας παρουσίαζαν μεγάλη ομοιότητα, τόσο θεωρητικά-ιδεολογικά όσο και πρακτικά-οργανωτικά. Κοινά στοιχεία και των δύο κομμάτων ήταν η υποστήριξη της Σοβιετικής Ένωσης, η υιοθέτηση των Μπολσεβίκικων πολιτικών και οργανωτικών αρχών και της θεωρίας του Μαρξισμού – Λενινισμού – Σταλινισμού, η οργανωτική δομή η οποία ακολουθούσε το πρότυπο του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού σύμφωνα με τις μπολσεβίκικες αρχές σχετικά με το «κόμμα νέου τύπου».

Επίσης, και τα δύο κόμματα ισχυροποιήθηκαν την περίοδο της ιταλικής και γερμανικής κατοχής λόγω του κύριου ρόλου που είχαν μέσα στα ενιαία αντιφασιστικά-εθνικοαπελευθερωτικά μέτωπα. Ενώ, το ίδιο το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας, δημιουργήθηκε στις συνθήκες της Κατοχής και της Αντίστασης, τον Νοέμβριο του 1941. Ήδη από την περίοδο της φασιστικής και ναζιστικής κατοχής φαίνεται πως αναπτύχθηκε κάποιας μορφής επαφή και επικοινωνία μεταξύ των δύο κομμάτων για συνεργασία και συνεννόηση μεταξύ των εθνικοαπελευθερωτικών και αντιφασιστικών μετώπων της Ελλάδας, της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας ενάντια στις ναζιστό-φασιστικές δυνάμεις κατοχής και στους ντόπιους συνεργάτες τους. Τότε ξεκίνησε μια διαδικασία ζυμώσεων για συντονισμό της δράσης των εθνικοαπελευθερωτικών μετώπων των τριών βαλκανικών χωρών εναντίον των κατοχικών δυνάμεων. Για τον σκοπό αυτό υπήρξαν μάλιστα και προωθημένες συζητήσεις μεταξύ τους για τη δημιουργία ενός βαλκανικού στρατηγείου τελικά, όμως, το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε ποτέ⁹. Από όσα αναφέρει ο Ε. Χότζα, φαίνεται πως το αλβανικό και το ελληνικό εθνικοαπελευθερωτικό μέτωπο έκαναν από κοινού ορισμένες στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Ηπείρου και της Ν Αλβανίας. Το ΚΚΑ πάντως, εκείνη την περίοδο το ανησυχούσε αρκετά η δράση του ΕΔΕΣ, τον οποίο κατηγορούσε ότι έκανε επιθέσεις σε αλβανικά χωριά σε συνεργασία με την Βέρμαχτ. Γι' αυτό και όταν ο ΕΛΑΣ υπέγραψε την ειρηνευτική συμφωνία της Πλάκας με τον ΕΔΕΣ, το ΚΚΑ ζητούσε από το ΕΑΜ αναλυτική ενημέρωση για το είδος της συμφωνίας και δήλωνε ότι σε καμία περίπτωση δεν θα

⁹ Δανόπουλος Δ. (2014), «Το Βαλκανικό Στρατηγείο και το ΕΑΜ», στο: Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. Επιμ., *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, σ. 111

άφηνε τον ΕΔΕΣ να μπει στην Αλβανία κάτω από οποιοδήποτε πρόσχημα συνεργασίας με το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.¹⁰ Παρ' όλα αυτά, μετά την Απελευθέρωση η κατάσταση που επικράτησε στην Ελλάδα και στην Αλβανία ήταν διαφορετική και τα δύο κόμματα είχαν να αντιμετωπίσουν άλλου είδους προβλήματα και καταστάσεις.

Το φθινόπωρο του '44 όταν απελευθερώνονταν και η Ελλάδα και η Αλβανία από τη ναζιστική κατοχή, δεν φαίνεται να υπάρχει κάποια σημαντική επαφή μεταξύ των δύο κομμάτων. Εκείνη την περίοδο η κατάσταση ήταν δύσκολη όχι μόνο για το ΚΚΕ στην Ελλάδα, όπου τον Δεκέμβρη του '44 συνέβησαν οι μεγάλες ένοπλες συγκρούσεις στην Αθήνα μεταξύ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και των κυβερνητικών και βρετανικών δυνάμεων, αλλά και για το ΚΚΑ, το οποίο προσπαθούσε να σταθεροποιήσει το νέο λαϊκοδημοκρατικό καθεστώς στην Αλβανία και να αντιμετωπίσει τους «Μπαλίστες» (ένοπλη εθνικιστική-αντικομμουνιστική αλβανική οργάνωση). Υπήρξε, όμως, τότε μια ένταση στις σχέσεις μεταξύ των δύο κομμάτων, λόγω των εδαφικών διεκδικήσεων της Ελλάδας στις όποιες συμπεριλαμβανόταν και η Βόρεια Ήπειρος (Νότια Αλβανία), το θέμα αυτό θα το εξετάσουμε πιο αναλυτικά παρακάτω.

Από το '45 και κυρίως μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, όταν στην Ελλάδα ξεσπά το μεγάλο κύμα τρομοκρατίας, η «λευκή τρομοκρατία», εναντίον των μελών και φίλων της Αριστεράς από παρακρατικές και ακροδεξιές οργανώσεις, όπως π.χ. η «Χ», οι σχέσεις των δύο κομμουνιστικών κομμάτων φαίνεται πως συσφίγγονται ιδιαίτερα. Αξίζει να σημειωθεί ωστόσο ότι το ΚΚΑ είχε ασκήσει έντονη κριτική προς το ΚΚΕ για τη Συμφωνία της Βάρκιζας και διαφωνούσε με την τότε θέση της ηγεσίας του ΚΚΕ που υπερασπιζόταν τη Συμφωνία της Βάρκιζας και τη θεωρούσε έναν αναγκαίο συμβιβασμό που θα διευκόλυνε την επίτευξη μιας ειρηνικής και δημοκρατικής λύσης.

Παρά τη διαφορά σε σχέση με ένα ζήτημα μεγάλης σημασίας όπως ήταν η Συμφωνία της Βάρκιζας (στην οποία θα επανέρθουμε και αργότερα), τα δύο κόμματα φαίνεται πως ανέπτυξαν τις σχέσεις τους το επόμενο διάστημα. Τον Απρίλιο του '45 το ΚΚΕ ήρθε σε συμφωνία με τον Ε. Χότζα έτσι ώστε η Αλβανία να φιλοξενήσει πάνω από 400 καταδιωκόμενα στελέχη και αγωνιστές του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ σε στρατόπεδο στη Β Αλβανία.¹¹ Από τότε φαίνεται πως το ΚΚΑ και γενικότερα η Λαϊκή

10 Χότζα Ε. (1985), *Δύο φίλοι λαοί: Από το πολιτικό ημερολόγιο και άλλα ντοκουμέντα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις 1941-1984*, σ. 20

11 Για το θέμα αυτό δες το: Καινούργιος Χ. Δ. (2003), *Στα άδυτα του Εμφυλίου: στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*

Δημοκρατία της Αλβανίας άρχισαν να βοηθούν και να εκδηλώνουν πιο έντονα τη διεθνιστική τους αλληλεγγύη προς τους Έλληνες, που ήταν μέλη και φίλοι του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, οι οποίοι, όπως είπαμε και πιο πάνω, μετά τη Βάρκιζα και τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ βρέθηκαν αντιμέτωποι με ένα μεγάλο κύμα τρομοκρατίας και διώξεων που εξαπολύθηκε εναντίον τους.

1.1 Η εισήγηση της αντιπροσωπίας του ΚΚΕ στο 1^ο Συνέδριο του ΚΚΑ το 1948

Η Αλβανία μαζί με την Γιουγκοσλαβία και την Βουλγαρία - σε συνεργασία πάντα με την ΕΣΣΔ και τις άλλες λαϊκοδημοκρατικές χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης - ως γειτονικές χώρες με την Ελλάδα, σταθήκαν άμεσα αλληλέγγυες στο ΚΚΕ όταν το '46 άρχισε να ξεσπά ο νέος ένοπλος αγώνας, ο Εμφύλιος Πόλεμος του 1946-1949. Η Αλβανία στήριξε τότε τον ΔΣΕ και το ΚΚΕ με ποικίλους τρόπους στον αγώνα του εναντίον του Εθνικού Στρατού, των κυβερνήσεων της Αθήνας του Λαϊκού και του Φιλελεύθερου κόμματος και των ξένων συμμάχων τους, της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ. Για το πόσο σημαντική ήταν η βοήθεια αυτή για τον ΔΣΕ και την ΠΔΚ, καθώς και για το επίπεδο των σχέσεων που διατηρούσαν τα δύο κόμματα στα πρώτα χρόνια του Εμφυλίου Πολέμου είναι ενδεικτικά τα όσα αναφέρθηκαν από τους αντιπροσώπους του ΚΚΕ στο 1^ο Συνέδριο του ΚΚΑ τον Νοέμβριο του 1948.

Στις 14 Σεπτέμβρη του '48, το ΚΚΑ με σχετική επιστολή που στέλνει προς το ΚΚΕ, το ενημερώνει ότι οι εργασίες για το πρώτο του συνέδριο θα ξεκινήσουν στα Τίρανα στις 8/11/48 και θα ολοκληρωθούν στις 11/11/48 και το καλεί να παραστεί με αντιπροσωπεία στις εργασίες του.¹² Στις 25 Οκτώβρη του '48, το Πολιτικό Γραφείο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ απαντά με σχετική επιστολή και το ενημερώνει ότι θα παραστεί στις εργασίες του συνεδρίου με αντιπροσωπεία που θα αποτελείται από τους Βασίλη Μπαρτζιώτα και Γιάννη Ιωαννίδη.¹³

Οι αντιπρόσωποι του ΚΚΕ μετέφεραν τους χαιρετισμούς του Γενικού Γραμματέα του ΚΚΕ, Ν. Ζαχαριάδη και του στρατηγού Μάρκου Βαφειάδη, αρχηγού της ΠΔΚ και του ΔΣΕ *«που παλεύουν να σώσουν την Ελλάδα από τον Αμερικανό-Αγγλικό ιμπεριαλισμό*

12 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/6

13 Βλ. ο. π., κουτί 353, φάκελος 20/3/14

και τον μοναρχοφασισμό».¹⁴ Στην άποψη και τον χαρακτηρισμό των κυβερνήσεων Σοφούλη-Τσαλδάρη ως μοναρχοφασιστικές καθώς και ότι αυτοί ενεργούσαν έχοντας την στρατιωτική και οικονομική στήριξη των Αμερικανών και των Άγγλων ιμπεριαλιστών συμφωνούσαν και οι Αλβανοί κομμουνιστές, οι οποίοι ωστόσο τόνιζαν ότι αυτοί είχαν και έναν παραπάνω σκοπό πέρα από το να καταστείλουν τον αγώνα της ΠΔΚ και του ΔΣΕ, επιδίωκαν να επιτεθούν στη ΛΔ της Αλβανίας και να προσαρτήσουν τη Νότια Αλβανία (Βόρεια Ήπειρο) με το πρόσχημα ότι η Αλβανία ήταν υπεύθυνη για τον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα.¹⁵ Επίσης, γίνεται σαφές ότι η κύρια γραμμή συσπείρωσης, όπως αναφέρεται στην εισήγηση, ήταν εκείνη του αντιιμπεριαλιστικού και αντιφασιστικού αγώνα.

Στη συνέχεια ευχαρίστησαν τον αλβανικό λαό και την κυβέρνησή του για την αλληλεγγύη τους, τη φιλοξενία τους, την περίθαλψη που πρόσφεραν στους πρόσφυγες και τα μικρά παιδιά που ζήτησαν και βρήκαν άσυλο στην Αλβανία για να αποφύγουν, όπως χαρακτηριστικά τόνισαν *«την ατίμωση, τους βασανισμούς, τους βομβαρδισμούς και το μαχαίρι των δήμιων αμερικανόδουλων μοναρχοφασιστών»*¹⁶.

Όσον αφορά το ζήτημα της αλληλεγγύης, ο ίδιος ο Ε. Χότζα απαντώντας στις κατηγορίες ότι με αυτόν τον τρόπο η Αλβανία επενέβαινε στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, γράφει ότι αυτό δεν αποτελούσε επέμβαση στα εσωτερικά της Ελλάδας αλλά συμπαραστάση στον δίκαιο αγώνα του ελληνικού λαού,¹⁷ κι ότι η Αλβανία παρά τη φτώχεια της βοήθησε με τροφή και άσυλο τους Έλληνες πρόσφυγες και επιπλέον, επειδή ήταν μια φιλική χώρα για τον ΔΣΕ, αυτός ήταν προστατευμένος από τα βορειοδυτικά σύνορα.¹⁸ Βέβαια, παρ' όλη τη βοήθεια και την αλληλεγγύη της Αλβανίας προς τον ΔΣΕ, υπήρχαν προβλήματα και παράπονα από την ελληνική πλευρά τα οποία είχαν να κάνουν με τις καθυστερήσεις στην παράδοση της βοήθειας. Για το ζήτημα αυτό θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στο δεύτερο κεφάλαιο.

Στην εισήγηση γίνεται περιγραφή της κατάστασης που επικράτησε στην Ελλάδα από την απελευθέρωση ως τα τέλη του '48. Ανέφεραν πως η Ελλάδα ήταν τότε *«το πιο ζωντανό παράδειγμα αδικίας, ταπείνωσης, και περιφρόνησης που έκανε ο ιμπεριαλισμός*

14 Βλ. ο.π.

15 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν: αναμνήσεις*, Αθήνα: Πορεία, σ. 50

16 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/14

17 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 93

18 Βλ. ο.π., σ. 119

στις μικρές χώρες ... Ο ελληνικός λαός αντιστάθηκε γενναία στην κατοχή και απελευθέρωσε την Ελλάδα από τους γερμανό-ιταλούς φασίστες, αλλά η ένοπλη επέμβαση των Άγγλων ιμπεριαλιστών Τσόρτσιλ και Μπέβιν τον Δεκέμβριο του 1944 έπνιξε στο αίμα τη λαϊκή αντίσταση και ανέκοψε τον δρόμο της λαϊκής αναδημιουργίας της Ελλάδας, την ομαλή, ειρηνική, δημοκρατική λύση ... αυτοί παρέδωσαν την εξουσία στην μοναρχοφασιστική κλίκα»¹⁹, στις κυβερνήσεις Σοφούλη-Τσαλδάρη.

Για τους οποίους στη συνέχεια ανέφεραν ότι εξαπέλυσαν ένα όργιο τρομοκρατίας, διώξεων, φυλακίσεων και δολοφονιών, που ξεπέρασε ακόμη και αυτό της γερμανό-ιταλικής κατοχής, κι ότι καταπάτησαν τη συμφωνία της Βάρκιζας «που έγινε για να διευκολύνει τη λαϊκή συνεννόηση, την ειρηνική δημοκρατική λύση του εσωτερικού προβλήματος».²⁰ Αυτό είπαν ότι έγινε διότι δεν ωφελούσε τους άγγλο-αμερικάνους, τους ντόπιους κεφαλαιοκράτες και τους μοναρχοφασίστες γιατί το αποτέλεσμα της λαϊκής έκφρασης θα ήταν σε βάρος τους και δεν θα μπορούσαν να μετατρέψουν την Ελλάδα σε βάση για τους πολεμικούς τους σκοπούς.

Στη συνέχεια είπαν πως το αποτέλεσμα του οργίου τρομοκρατίας που εξαπολύθηκε, ανάγκασε τον ελληνικό λαό να ξαναπάρει τα βουνά. «Έτσι η μοναρχοφασιστική κλίκα που παριστάνει την κυβέρνηση οδήγησε την Ελλάδα στον εμφύλιο και στην εθνική υποδούλωση».²¹ Η Ελλάδα παρουσιάζεται ως μια πραγματική Αμερικάνικη αποικία, όπου τα πάντα (στρατός, υπουργεία, επιχειρήσεις, εργοστάσια, ασφαλιστικοί οργανισμοί) βρίσκονται υπό τον έλεγχο των Αμερικανών και των Άγγλων, ενώ η κυβέρνηση της Αθήνας χαρακτηρίζεται ως ανδρείκελο.

Για το δόγμα Τρούμαν και το σχέδιο Μάρσαλ επισημαίνουν πως προκαλούν την ταπείνωση και την καταστροφή του ελληνικού λαού κι ότι «η αμερικανοκρατία είναι η πιο απαίσια μορφή σκλαβιάς που γνώρισε η Ελλάδα».²² Όσον αφορά την οικονομική βοήθεια που ερχόταν από το σχέδιο Μάρσαλ, αυτό που αναφέρουν είναι ότι τα λεφτά αυτά δεν πήγαιναν σε έργα για την ανοικοδόμηση της χώρας αλλά σε όπλα, τανκς, λιμάνια, αεροδρόμια και πολεμικούς δρόμους που χρησιμοποιούνταν στις πολεμικές επιχειρήσεις εναντίον του ΔΣΕ και θεωρούσαν ότι στο μέλλον όλα αυτά θα τα χρειαζόνταν για να τα χρησιμοποιήσουν κατά της ΕΣΣΔ και των λαϊκών δημοκρατιών.

19 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/14

20 Βλ. ο.π.

21 Βλ. ο.π.

22 Βλ. ο.π.

Γίνεται επίσης αναφορά στην οικονομική και κοινωνική κατάσταση της Ελλάδας, όπου διαπιστώνουν ότι υπάρχει πολιτική υποδούλωση, εξόντωση, ανεργία και οικονομική κρίση η οποία βαθιάίνει κι ότι το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων χειροτερεύει μέρα με τη μέρα, ενώ το έλλειμμα του προϋπολογισμού φτάνει στα 3 δισεκατομμύρια δραχμές. Για την βιομηχανική παραγωγή αναφέρεται ότι είναι πολύ χαμηλότερη σε σύγκριση με τα προπολεμικά επίπεδα και ότι σε ορισμένους κλάδους βρίσκεται στο 65% ενώ στα μεταλλεία φτάνει μόλις στο 20% της προπολεμικής παραγωγής. Όσον αφορά την αγροτική παραγωγή λένε χαρακτηριστικά ότι «ληστεύεται από την πλουτοκρατική олигархία»²³. Γίνεται επίσης λόγος για την ανεργία και τους αγρότες που είχαν εκδιωχθεί με τη βία από τα σπίτια τους κι ότι όλα τα παραπάνω αποτελούσαν ζωντανό παράδειγμα για το τι συμβαίνει όταν μια χώρα δέχεται το σχέδιο Μάρσαλ.

Ύστερα αναφέρθηκαν στο ρόλο και τη δράση του ΔΣΕ, της ΠΔΚ και του ΚΚΕ στον Εμφύλιο Πόλεμο. Τον Νοέμβριο του 1948 είχαν συμπληρωθεί ήδη δυο χρόνια από την ίδρυση του ΔΣΕ, για τον οποίο στην εισήγηση αναφέρεται ότι η δημιουργία του ήταν αποτέλεσμα της τρομοκρατίας που εξαπολύθηκε και της κατάστασης που επικράτησε στην Ελλάδα μετά την Απελευθέρωση και περιγράφηκε παραπάνω. «Ο ελληνικός λαός δεν έμεινε παθητικός και για να αντιμετωπίσει αυτή την κατάσταση αναγκάστηκε να πάρει για δεύτερη φορά τα όπλα και να βγει στα βουνά για να υπερασπιστεί τη ζωή των παιδιών του και την εθνική ανεξαρτησία και όλα αυτά παρόλη την άγρια τρομοκρατία, τα στρατοδικεία και τις θανατικές εκτελέσεις. Με πρωτοπορία του ΔΣΕ και το ΚΚΕ [ο ελληνικός λαός] παλεύει με αφάνταστο ηρωισμό στις πόλεις και στα χωριά με απεργίες και άλλες μορφές πάλης και με διάφορους τρόπους ενισχύει τον ΔΣΕ»²⁴. Ο ΔΣΕ χαρακτηρίζεται ως εθνικός – λαϊκός – επαναστατικός στρατός που έχει ηθικό-πολιτική υπεροχή λόγω του ότι αγωνίζεται για λαϊκοδημοκρατικά ιδανικά και ότι μέσα από τις συνθήκες του πολέμου δημιούργησε ικανά στελέχη, μαχητικά, πειθαρχημένα, ηρωικά και με αυτοθυσία που μπορούν και τα βάζουν νικηφόρα με τους στρατιώτες του Βαν Φλητ. Η δημιουργία του ξεκίνησε από μικρές και σκόρπιες ομάδες κυνηγημένων αγωνιστών και στη συνέχεια εξελίχθηκε σε κανονικό στρατό.²⁵ Στο σημείο αυτό φαίνεται

23 Βλ. ο.π.

24 Βλ. ο.π.

25 Βλ. ο.π.

ότι το ΚΚΕ θεωρούσε τον ΔΣΕ σαν έναν κανονικό στρατό και όχι σαν αντάρτικο στρατό, ενώ τον παρουσίαζε κιόλας ως τέτοιο και στους συμμάχους του στο εξωτερικό.

Όσον αφορά τη δράση του ΔΣΕ, στην εισήγηση διαβάζουμε ότι μέσα σε δύο χρόνια έδωσε μεγάλες μάχες σε πόλεις και χωριά, αντιμετώπισε πολλές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις και εκστρατείες και ότι, μέχρι τότε, είχε προξενήσει στον εχθρό πάνω από 120.000 απώλειες (είναι σίγουρα μια υπερβολική εκτίμηση). Σαν αποκορύφωμα της μέχρι τότε δράσης του θεωρείται η μάχη του Γράμμου που κράτησε 70 μέρες και ολοκληρώθηκε με τον ελιγμό στις 20-21 Οκτωβρίου στο Βίτσι, μάχη που ήταν ακόμη σε εξέλιξη τις μέρες που διεξαγόταν το συνέδριο στα Τίρανα. Εκτιμάται στην εισήγηση ότι η κυβέρνηση της Αθήνας συγκέντρωσε στον Γράμμο και στο Βίτσι πάνω από 100.000 στρατό και άφθονα αμερικανικά στρατιωτικά μέσα, διότι επιδίωκαν να εκμηδενίσουν τη δράση του ΔΣΕ, όμως δεν τα κατάφεραν, αν και ο ΔΣΕ *«δεν κατάφερε να θάψει στο Γράμμο τους μοναρχοφασίστες πολέμησε καλά, τους άνοιξε τον τάφο. Μετά τον ελιγμό 20-21 στο Βίτσι και με μια σειρά από επιθετικές ενέργειες προξένησε σοβαρές απώλειες στον εχθρό»*²⁶.

Μετά και από αυτή την ενεργεία του ΔΣΕ θεωρούσαν ότι η εκστρατεία για την κυβέρνηση της Αθήνας και τους Αμερικανούς για το 1948 τελείωσε με πλήρη αποτυχία κι ότι στο στρατόπεδό τους πυκνώνουν τα κρούσματα στάσεων και η αγανάκτηση, προκαλώντας την αποσύνθεσή του. *«Οι φαντάροι τους δεν θέλουν να πολεμήσουν, ο Βαν Φλητ και οι Τσαλδάρηδες καταδικάζουν και εκτελούν τους φαντάρους και τους αξιωματικούς τους .. αυτό οξύνει την κρίση του μοναρχοφασισμού που παραδέρνει μέσα στην οικονομική, πολιτική, πολεμικοστρατιωτική και ηθική χρεοκοπία του»*²⁷. Καταλήγουν ότι ο ΔΣΕ μετά από την επιτυχία στη μεγάλη μάχη του Γράμμου και του Βίτσι το '48 θα προχωρήσει και, πέρα από τα λάθη και τις αδυναμίες του, θα καταφέρει να λύσει το προβλήματα των στρατιωτικών εφεδρειών και θα προκαλέσει νέα χτυπήματα.

Όσον αφορά την ΠΔΚ, η οποία τότε συμπλήρωνε ένα χρόνο από την ίδρυσή της, αναφέρεται πως ήταν ένα γερό όπλο στα χέρια του ελληνικού λαού για την εθνική ανεξαρτησία και τη λαϊκή δημοκρατία. Διευκρινίζεται ότι η ΠΔΚ και ο ΔΣΕ παρ' ότι καλούσαν με σύνθημα: *«όλοι στα άρματα, όλοι για τη νίκη για να συντρίψουν τον μοναρχοφασιστικό στρατό»*, δήλωναν επανειλημμένα ότι ήταν έτοιμοι και για μια

26 Βλ. ο.π.

27 Βλ. ο.π.

δημοκρατική και έντιμη συνεννόηση με τους αντιπάλους με τον όρο ότι θα γινόντουσαν σεβαστά τα κυριαρχικά δικαιώματα του ελληνικού λαού και ότι θα έφευγαν οι αγγλοαμερικανικοί ιμπεριαλιστές. Για τις προσπάθειες αυτές της ΠΔΚ αναφέρεται ότι βρήκαν απήχηση και σε διάφορες προσωπικότητες και βουλευτές του κοινοβουλίου της Αθήνας, οι οποίοι πρότειναν στα Ηνωμένα Έθνη να επέμβουν για την συμφιλίωση. «Οι προτάσεις αυτές δεν είναι αδυναμία αλλά προσπάθεια για να μην χύνεται τόσο άφθονο το ελληνικό αδελφικό αίμα, πράγμα που δεν νοιάζει τους αγγλοαμερικάνους και την κυβέρνηση Σοφούλη-Τσαλδάρη γιατί θέλουν να κάνουν την Ελλάδα αντισοβιετικό προγεφύρωμα»²⁸. Τέλος, εξέφρασαν την ευγνωμοσύνη τους προς τις λαϊκές δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ, που με τις αντιπροσωπείες τους στον ΟΗΕ υπερασπιστήκαν την υπόθεση του ελληνικού λαού κι ότι έπρεπε να συνεχίσουν γιατί «ο αγώνας που γίνεται στην Ελλάδα είναι αγώνας και υπόθεση όλων των εργαζομένων όλης της προοδευτικής ανθρωπότητας»²⁹. Ωστόσο, η ΠΔΚ μέχρι τότε, αλλά και αργότερα έως ότου τελείωσε ο Εμφύλιος Πόλεμος, δεν είχε αναγνωριστεί ούτε από την Αλβανία ούτε από κάποια άλλη λαϊκή δημοκρατία. Σχετικά με το θέμα της αναγνώρισης της ΠΔΚ φαίνεται πως εφαρμόστηκε η θέση του Στάλιν, ο οποίος σύμφωνα με τον Γκ. Δημητρόφ είχε προτείνει οι γειτονικές χώρες με την Ελλάδα να την αναγνώριζαν αργότερα, αφού πρώτα θα την αναγνώριζαν άλλες, πιο μακρινές χώρες.³⁰

Για το ΚΚΕ, το οποίο σε λίγες ημέρες από τότε θα συμπλήρωνε 30 χρόνια από την ίδρυσή του (17/11/1918), αναφέρθηκαν κυρίως στις αρχές του και λιγότερο στον ρόλο και στη δράση του στον ένοπλο αγώνα που διεξαγόταν τότε στην Ελλάδα επί σχεδόν 2 χρόνια. Για τη δράση του αυτή, αναφέρθηκε ότι το ΚΚΕ ήταν πρωτοπόρος του αγώνα μαζί με τον ΔΣΕ και ότι στην τριαντάχρονη πορεία του έδωσε σκληρούς και αδιάκοπους αγώνες για τη λευτεριά και τη ζωή του ελληνικού λαού.³¹

Για τις αρχές, την ιδεολογία και την οργάνωση του ΚΚΕ είπαν προς τους Αλβανούς κομμουνιστές ότι αυτό σφυρηλατήθηκε μέσα σε αυτά τα 30 χρόνια, δίνοντας σκληρούς αγώνες, και ότι πάντα είχε για οδηγό του το κόμμα του Λένιν-Στάλιν, το κόμμα των Μπολσεβίκων της Σοβιετικής Ένωσης, και ότι η διδασκαλία των Μαρξ-Ένγκελς-Λένιν-Στάλιν όπλιζε το κόμμα για να τα βγάλει πέρα σε όλα τα εμπόδια.

28 Βλ. ο.π.

29 Βλ. ο.π.

30 Δημητρόφ Γκ. (1999), *Σελίδες από το απόρρητο ημερολόγιο*, Αθήνα: Καστανιώτη, σ. 204-205

31 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/14

Επίσης, ότι με την καθοδήγηση της ΚΕ και του ΓΓ του Νίκου Ζαχαριάδη πάλευε με «*ξεκάθαρη γραμμή*» και προοπτική ενάντια σε όλες τις δυσκολίες και τα εμπόδια, κι ότι ήταν κόμμα ενιαίο και μονολιθικό, το οποίο υπερασπιζόταν την ενότητα της οργάνωσής του και την καθαρότητα της γραμμής του και ότι κάθε ενέργεια που διαστρεβλώνει αυτά τα χαρακτηριστικά έπρεπε να βρίσκει αντίδραση, είτε εθνική είτε διεθνή και γι' αυτό χρειάζοταν επαγρύπνηση, έτσι ώστε να χτυπιέται κάθε διάσπαση του επαναστατικού μετώπου.³² Το τελευταίο είναι σημείο το οποίο λογικά αναφέρεται στον Τίτο και στη διαγραφή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ) από το Γραφείο Πληροφοριών των κομμουνιστικών κομμάτων (Κομινφορμ), τον Ιούνιο του 1948. Στο τέλος της εισήγησης, ο Μπαρτζιώτας λέει προς τους συνέδρους ότι το ΚΚΕ θα δώσει ως το τέλος αυτόν τον αγώνα και δηλώνει βέβαιος ότι όλα τα αδερφικά κομμουνιστικά κόμματα θα συνεχίσουν να εκδηλώνουν τη διεθνιστική τους αλληλεγγύη και θα βοηθήσουν τη δημοκρατική Ελλάδα και τον ελληνικό λαό.

Για την Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας και τις προσπάθειες που γινόντουσαν εκεί από τη νέα, τότε, κομμουνιστική κυβέρνηση, υπό τον Ε. Χότζα αναφέρεται ότι: «*Ο ελληνικός λαός βλέπει με ανυπόκριτη συμπάθεια και χαρά τις κατακτήσεις του αλβανικού λαού, χαίρεται για τις επιτυχίες του και διδάσκεται από τον αγώνα του για την ανοικοδόμηση της χώρας του, την υπεράσπιση της εθνικής ανεξαρτησίας και τη διατήρηση της ειρήνης. Ο ελληνικός λαός παλεύει για τα ίδια ιδανικά με το όπλο στο χέρι. Στον κοινό αγώνα σφυρηλατείται η φιλία και η αδελφική συνεργασία των δύο λαών που τους συνδέουν βαθύτατη δεσμοί που μάταια προσπαθούν να διασπάσουν οι ιμπεριαλιστές με τα ελληνικά όργανα τους.*

-Ζήτω η Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας

-Ζήτω ο ηρωικός Αλβανικός λαός

-Ζήτω το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας

*-Ζήτω η αδελφική ενότητα και συνεργασία όλων των Κομμουνιστικών Κόμματος και όλων των λαών».*³³

Η εισήγηση αυτή αποτελεί σίγουρα ένα τεκμήριο που επιβεβαιώνει τις καλές πολιτικές σχέσεις των δύο κομμάτων εκείνη την περίοδο. Από το περιεχόμενό της γίνεται αντιληπτή η θέση και η γραμμή που είχε το ΚΚΕ κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, κατά

32 Βλ. ο.π.

33 Βλ. ο.π.

την οποία μπροστά στην τρομοκρατία που εξαπολύθηκε μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας από τις κυβερνήσεις της Αθήνας, τη συνεχιζόμενη και απροκάλυπτη επέμβαση των Άγγλων και στη συνέχεια των Αμερικανών, μόνο με το να ξεκινήσει ξανά ο ένοπλος αγώνας ήταν δυνατό να αμυνθεί το λαϊκό κίνημα, που είχε αναπτυχθεί στα χρόνια της κατοχής, και να υπάρξει μια ανεξάρτητη και λαϊκοδημοκρατική Ελλάδα. Τονίζεται, επίσης, η σημασία που είχε η αλληλεγγύη και η βοήθεια που προσφερόταν από τις λαϊκές δημοκρατίες, όπως στην περίπτωση της Αλβανίας, και το πόσο αναγκαία για την επιτυχία αυτού του αγώνα ήταν η συνέχισή τους. Τέλος, όλο το ύφος της εισήγησης είναι πολύ αισιόδοξο και λείπει παντελώς το στοιχείο της αυτοκριτικής.

1.2 Η κρίση στις σχέσεις ΚΚΕ - ΚΕΑ το '49-'50 και η επίλυσή της

Μετά τη διαγραφή του ΚΚΓ από την Κομινφόρμ και τη ρήξη Τίτο-Στάλιν το καλοκαίρι του '48, διαταράχθηκαν έως το σημείο της ρήξης και οι σχέσεις της Αλβανίας με την Γιουγκοσλαβία, ενώ οι σχέσεις του ΚΚΕ με την Γιουγκοσλαβία ψυχράθηκαν, με αποτέλεσμα να μειωθεί σημαντικά και η βοήθεια που παρεχόταν από τη Γιουγκοσλαβία ή μέσω αυτής από τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ προς τον ΔΣΕ. Οι μεταβολές αυτές στις σχέσεις των χωρών του ανατολικού μπλοκ είχαν μεγάλη επίδραση και στην πορεία του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Έτσι, από το καλοκαίρι του '48 άλλαξε και η κύρια οδός μεταφοράς βοήθειας από το εξωτερικό προς τον ΔΣΕ και όλο και περισσότερη βοήθεια έφτανε σε αυτόν μέσω Αλβανίας (το είδος της βοήθειας, η ποσότητά της κλπ μελετώνται πιο συγκεκριμένα παρακάτω στο δεύτερο κεφάλαιο).

Η όλο και μεγαλύτερη εμπλοκή της Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο Πόλεμο και οι γενικότερες αλλαγές στο διεθνή χώρο είχαν ως αποτέλεσμα η Αλβανία, η οποία τότε ίσως ήταν και η πιο φτωχή χώρα της Ευρώπης, να απομονωθεί γεωγραφικά αφού πλέον οι σχέσεις της με την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία ήταν οι χειρότερες, ενώ και με την Ιταλία ήταν επίσης κακές. Επιπλέον, από την άνοιξη του '49 μετά τη προσέγγιση ΗΠΑ – Γιουγκοσλαβίας, άρχισαν να πυκνώνουν οι φήμες και τα δημοσιεύματα στον τύπο της εποχής για σχέδιο επίθεσης της Ελλάδας και των δυτικών συμμάχων της (ΗΠΑ και Μ. Βρετανία) εναντίον της Αλβανίας, το οποίο θα οδηγούσε στο ναυτικό αποκλεισμό

τον λιμανιών της και στην κατάληψη των αεροδρομίων της.³⁴ Το σχέδιο αυτό είχε ως βασικό σκοπό να εμποδιστεί η μεταφορά βοήθειας, μέσα από το έδαφος της Αλβανίας, η οποία προοριζόταν για τον ΔΣΕ και προερχόταν από τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ. Επίσης, φαίνεται πως υπήρχε και σχέδιο των μυστικών υπηρεσιών των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας για υποκίνηση μεγάλων αντικυβερνητικών ενεργειών με σκοπό την ανατροπή της κομμουνιστικής κυβέρνησης του Ε. Χότζα. Επιπλέον, η αλβανική κυβέρνηση φοβόταν και για στρατιωτική επίθεση από την Γιουγκοσλαβία.³⁵ Τα παραπάνω δημοσιεύματα και σενάρια φαίνεται πως θορύβησαν αρκετά την αλβανική κυβέρνηση και την ηγεσία του ΚΕΑ (Κόμμα Εργασίας Αλβανίας³⁶), η οποία φαίνεται πως επανεξέτασε το θέμα της μεταφοράς βοήθειας για τον ΔΣΕ από το έδαφός της και έθεσε πιο αυστηρούς όρους για το πώς θα έπρεπε να γίνεται η όλη διαδικασία. Αυτό αποτυπώνεται στην έκθεση του Λ. Βουτσά (στελέχους του ΚΚΕ), για τη συνάντηση που είχε με τον Μ. Σέου, Υπουργό Άμυνας της Αλβανίας και μέλος του ΠΓ του ΚΕΑ, στις 14/4/49 στα Τίρανα, η οποία θα μελετηθεί αναλυτικότερα παρακάτω.

Μέσα σε ένα τόσο αρνητικό και απειλητικό κλίμα για την Αλβανία την άνοιξη του '49 υπό το βάρος και των στρατιωτικών αποτυχιών του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο, την Φλώρινα κι αλλού, άρχισαν να δημιουργούνται έντονες αμφιβολίες στην ηγεσία του ΚΕΑ για το κατά πόσο ήταν σωστή η τακτική του ΚΚΕ τόσο στον Εμφύλιο Πόλεμο του 1946-1949 όσο και στην προηγούμενη μεταβαρκιζανή περίοδο, καθώς και στα χρόνια της κατοχής και της αντίστασης. Από τον Απρίλιο του '49 σε συνάντηση που είχε ο Ε. Χότζα με το Ι. Στάλιν στη Μόσχα, ο Αλβανός ηγέτης είχε εκθέσει τις αμφιβολίες του. Έκτοτε, ακολούθησε μια έντονη επικοινωνία καθώς και συναντήσεις μεταξύ της ηγεσίας του ΚΕΑ και του ΚΚΕ καθώς και η διαμεσολάβηση του ΚΚΣΕ. Αρχικά, η παραπάνω επικοινωνία και συναντήσεις δεν έλυσαν το πρόβλημα, οι διαφωνίες και οι διάφορες των δύο κομμάτων οξύνθηκαν με αποτέλεσμα τον Ιανουάριο του 1950 να γίνει μια τρίμερης συνάντηση στη Μόσχα μεταξύ των ηγεσιών του ΚΚΣΕ, του ΚΕΑ και του ΚΚΕ για το θέμα της επίλυσης των διαφορών σε ζητήματα αρχών που προέκυψαν μεταξύ των δύο κομμάτων μετά τέλος του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Παρακάτω θα περιγράψω

34 Ντάγιος Σ. Γ. (2007), «Ο αλβανικός παράγοντας στη λήξη του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1948-1949», στο: Μουρέλος Ι., Μιχαηλίδης Ι. Δ. Επιμ., *Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση: Πολιτικές, ιδεολογίες, ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, σ. 133

35 Βλ. ο.π., σ. 124

36 Έτσι μετονομάστηκε το Κομμουνιστικό Κόμμα Αλβανίας, μετά από απόφαση που πάρθηκε στο 1^ο του Συνέδριο, τον Νοέμβριο του 1948.

την έκταση και τα σημεία αυτών των διαφορών, τη στάση που κρατούσε η ηγεσία του ΚΕΑ και του ΚΚΕ, την επίδραση που είχαν οι απόψεις της ηγεσίας του ΚΕΑ στις μετέπειτα αποφάσεις του ΚΚΕ για τη δράση του, όχι μόνο κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο '46-'49 αλλά γενικά τη δεκαετία του '40, καθώς και τη θέση που κράτησε τελικά ως προς αυτές τις διαφορές η ηγεσία του ΚΚΣΕ.

Όσον αφορά τις θέσεις και τη δράση του ΚΚΕ την περίοδο της Κατοχής, της Αντίστασης, των Δεκεμβριανών καθώς και για την περίοδο μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας, ο Ε. Χότζα θεωρούσε ότι η ηγεσία του ΚΚΕ είχε κάνει σοβαρά λάθη. Γράφει ότι κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα εναντίον της φασιστικής και ναζιστικής κατοχής που διεξήγαγαν τότε και οι δύο λαοί, αυτοί συνδέθηκαν πιο στενά μεταξύ τους και *«αδελφώθηκαν περισσότερο»*³⁷. Θεωρούσε, όμως, ότι υπήρχαν διαφορές στη πολιτική που ακολούθησαν τότε τα δύο κόμματα και ότι το ΚΚΕ έκανε λάθος επιλογές, για τις οποίες ο Χότζα εκτιμούσε ότι ήταν από τις κύριες αιτίες που δεν επέτρεψαν στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (ΕΑΜ) και στον Ελληνικό Λαϊκό Απελευθερωτικό Στρατό (ΕΛΑΣ) να καταλάβει την εξουσία μετά την απελευθέρωση.

Σύμφωνα με το Ε. Χότζα, μέγα λάθος ήταν η αδιάκριτη υποστήριξη που έδειξε το ΚΚΕ στην αντιφασιστική συμμαχία. Εκείνος θεωρούσε ότι ήταν σωστό που υποστηρίχθηκε η αντιφασιστική συμμαχία μεταξύ Σοβιετικής Ένωσης, Αγγλίας και Η.Π.Α από το ΚΚΕ, όπως είχε κάνει και το ΚΚΑ, με την διαφορά όμως ότι εκείνο είχε διακρίνει τις διαφορές που υπήρχαν ανάμεσα στην Ε.Σ.Σ.Δ, την Αγγλία και τις Η.Π.Α κι έτσι *«δεν δημιούργησε αυταπάτες ότι ήταν πιστοί φίλοι και σύμμαχοι του αλβανικού λαού»*³⁸ οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί.

Δεύτερο σημαντικό λάθος θεωρούσε πως ήταν η οδηγία της τότε ηγεσίας του ΚΚΕ, υπό τον Γ. Σιάντο, να παραμείνει το προλεταριάτο στις πόλεις, κάτι το οποίο ο Χότζα το έκρινε ως *«λαθεμένη γνώμη»* σύμφωνα με την οποία η πόλη θα είχε τον καθοριστικό ρόλο στη νίκη εναντίον των Ναζί. Έτσι το επαναστατικό στοιχείο της πόλης χτυπήθηκε, σκοτώθηκε, βασανίστηκε και φυλακίστηκε, ενώ για τις επιχειρήσεις που γινόντουσαν στις πόλεις, όπως σαμποτάζ, απεργίες, πορείες, δολοφονίες κ.α. η άποψή του ήταν ότι αυτές είχαν δευτερεύουσα σημασία. Καταλήγει λέγοντας ότι με αυτόν τον τρόπο *«ο ΕΛΑΣ αποστερήθηκε το προλεταριάτο... το οποίο θα έπρεπε να ήταν η δύναμη*

37 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 116

38 Βλ. ο.π., σ. 115

και η καθοδήγηση της ελληνικής λαϊκής επανάστασης»³⁹. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται κάποια αντίφαση στον συλλογισμό του Ε. Χότζα, αφού από τη μια θεωρεί ότι το ΚΚΕ είχε λάθος άποψη ότι το προλεταριάτο θα έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη νίκη εναντίον των Ναζί και από την άλλη λέει ότι ο ΕΛΑΣ αποστερήθηκε το προλεταριάτο. Εκτός και αν θεωρούσε ότι το προλεταριάτο θα μπορούσε να οδηγηθεί μαζικά στα βουνά για να πολεμήσει στην ύπαιθρο τους ναζιστό-φασίστες κατακτητές κι όχι στον αστικό χώρο.

Αλλά εξίσου σοβαρά λάθη θεωρούσε πως ήταν: το ότι στα χωριά οι οργανώσεις του ΚΚΕ μπερδεύονταν με τις οργανώσεις του ΕΑΜ, η υπαγωγή του ΕΛΑΣ στο Στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, οι συμφωνίες ομορτυνιστικού και συνθηκολογικού χαρακτήρα με τον Ζέρβα και την αντιδραστική ελληνική κυβέρνηση (ως τέτοιες λογικά θα εννοούσε τις συμφωνίες της Πλάκας, του Λιβάνου και της Καζέρτας), η επικράτηση του αγροτικού στοιχείου και των παλιών αξιωματικών καριέρας στον ΕΛΑΣ (λογικά θα εννοούσε τους αξιωματικούς του ελληνικού στρατού που κατά τη διάρκεια της κατοχής εντάχθηκαν στον ΕΛΑΣ).⁴⁰

Για τα Δεκεμβριανά η άποψη του Ε. Χότζα ήταν ότι η ήττα του Δεκέμβρη ήταν κυρίως το αποτέλεσμα των λαθών που έγιναν, τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω, από την ηγεσία του ΚΚΕ κατά την περίοδο της κατοχής, και που αναπόφευκτα οδήγησαν αργότερα και στην συνθηκολόγηση με την Συμφωνία της Βάρκιζας,⁴¹ την οποία το ΚΚΕ θεωρούσε ομορτυνιστική και πως ήταν ουσιαστικά συνθηκολόγηση και προδοσία. Ακόμα, ο τότε ΓΓ του ΚΚΕ Γ. Σιάντος χαρακτηρίζεται από τον Χότζα ως «ομορτυνιστής και συνθηκολόγος μπροστά στους αγγλοαμερικάνους ιμπεριαλιστές»⁴².

Από τον Ε. Χότζα γίνεται αναφορά και στον Άρη Βελουχιώτη, τον οποίο θεωρούσε γενναίο αγωνιστή του ελληνικού λαού, λέγοντας πως ότι η τιμωρία του με διαγραφή από το ΚΚΕ δεν έπρεπε να του είχε επιβληθεί. Αναφέρει επίσης ότι ο Βελουχιώτης μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας είχε επαφή με την ΚΕ του ΚΚΑ στην Αλβανία⁴³. Για τη δολοφονία του το ΚΚΕ πίστευε ότι το ΚΚΕ δεν είχε καμία σχέση.⁴⁴

39 Βλ. ο.π., σ. 78

40 Βλ. ο.π., σ. 79

41 Βλ. ο.π., σ. 79

42 Βλ. ο.π., σ. 78

43 Φαίνεται πως ο Α. Βελουχιώτης μαζί με μια μικρή ομάδα ανταρτών είχε περάσει στην Αλβανία τον Απρίλιο του '45, στο χωριό Βίντοβα. Εκεί στρατιώτες, πολιτοφύλακες και κάτοικοι τον υποδέχτηκαν θερμά. Ωστόσο στην Αλβανία έμεινε μόνο για μια μέρα, από τις 25-26 Απριλίου και ύστερα επέστρεψε στην Ελλάδα (Χαριτόπουλος Δ. (2001), *Άρης ο αρχηγός των ατάκτων, ιστορική βιογραφία*, τ. II, σ. 536)

44 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 118-119

Εκείνη την περίοδο (1944-1946) υπήρχε και ένα άλλο ζήτημα το οποίο είχε προκαλέσει την αντίδραση του Ε. Χότζα σχετικά με την επιλογή που είχε κάνει αρχικά το ΚΚΕ και το ΕΑΜ. Αυτό αφορούσε τις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας με το που τελείωσε ο Β' Παγκόσμιος Πόλεμος, στις όποιες συμπεριλαμβανόταν και η Νότια Αλβανία (Βόρεια Ήπειρος). Η θέση που είχε πάρει τότε το ΚΚΕ, και κυρίως το ΕΑΜ, ήταν ότι αν ο ελληνικός στρατός εισέβαλλε στην Αλβανία με σκοπό την αυτονομία της Βορείου Ηπείρου, το ΕΑΜ θα στήριζε αυτή την ενέργεια, ενώ το ΚΚΕ θα εξέφραζε τις αντιρρήσεις του, χωρίς όμως να διαφωνήσει.⁴⁵ Ωστόσο, ο Χότζα αναφέρει ότι σε κοινή συνάντηση που είχε με τον Ν. Ζαχαριάδη (της οποίας δεν αναφέρεται η ημερομηνία) του εξέφρασε την αντίθεσή του για αυτή τη θέση του ΚΚΕ και ο Ζαχαριάδης αναγνώρισε πως αυτή ήταν μέγα λάθος και του υποσχέθηκε ότι το ΚΚΕ θα το διόρθωνε γρήγορα.⁴⁶

Για όσα ακολούθησαν μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας το ΚΕΑ υποστήριζε ότι το πρωταρχικό καθήκον του ΚΚΕ έπρεπε να ήταν η αποκατάσταση των υγιών δεσμών του με τις λαϊκές μάζες, κάτι που δεν έγινε. Επίσης, ότι το ΚΚΕ τότε δεν εκτίμησε σωστά την κατάσταση, ούτε ως προς τον εξωτερικό εχθρό (λογικά αναφέρεται στην θέση του Ζαχαριάδη για τη θέση της Ελλάδας ανάμεσα στους δύο άξονες, την ΕΣΣΔ και τις ΗΠΑ-Μ. Βρετανία), ούτε ως προς τον εσωτερικό εχθρό, ενώ έτρεφε αυταπάτες και έλπιζε πολύ στη νόμιμη δουλειά και στον κοινοβουλευτισμό.⁴⁷ Από τον Ε. Χότζα δεν γίνεται καμιά αναφορά για την απόφαση του ΚΚΕ να απέχει από τις βουλευτικές εκλογές τον Μάρτιο του '46, ή για την απόφασή του να πάρει μέρος στο δημοψήφισμα για την επάνοδο ή όχι του Βασιλιά τον Σεπτέμβριο του '46.

Για τις παραπάνω απόψεις της ηγεσίας του ΚΕΑ για τη δράση του ΚΚΕ από τα χρόνια της Κατοχής και της Αντίστασης μέχρι τη μεταβαρκιζιανή περίοδο, η ηγεσία του ΚΚΕ μέχρι την τριμερή σύσκεψη στη Μόσχα τον Ιανουάριο του '50 θεωρούσε ότι το ΚΕΑ είχε λάθος άποψη για την πολιτική του ΚΚΕ μέχρι τότε, καθώς επίσης ότι αυτές ήταν απόψεις παρμένες από τους Γιουγκοσλάβους.⁴⁸ Εν ολίγοις, η ηγεσία του ΚΚΕ μέχρι τότε υποστήριζε τις επιλογές και την τακτική που είχε ακολουθήσει εκείνη την περίοδο το κόμμα.

Από τον Γενάρη του '50, όμως, φαίνεται πως η στάση της ηγεσίας του ΚΚΕ

45 Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης: προς την 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ*, Αθήνα: Πορεία, σελ. 19

46 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 117-118

47 Βλ. ο.π., σ. 79

48 Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος: η εμπλοκή του ΚΚΕ*, σ. 342

άλλαξε σε πολλά σημεία σχετικά με εκείνη την περίοδο, έτσι όπως αποτυπώνεται στην εισήγηση του Ν. Ζαχαριάδη στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, τον Αύγουστο του '50. Είναι εύκολο να παρατηρήσει κανείς ότι στην εισήγηση αυτή υπάρχουν αρκετές ομοιότητες με τις απόψεις του Ε. Χότζα για τις αποφάσεις και τη δράση του ΚΚΕ εκείνη την περίοδο.

Στην εισήγησή του ο Ν. Ζαχαριάδης αναφέρει ότι ο ελληνικός λαός με το ΕΑΜ που είχε βασική οργανωτική δύναμη το ΚΚΕ, πολέμησε ηρωικά ενάντια στους ναζιστοφασίστες κατακτητές. Ωστόσο, θεωρεί ότι πολιτικά το παλλαϊκό ΕΑΜικό κίνημα δεν είχε σωστή κατεύθυνση, λόγω της σύγχυσης που επικρατούσε στην τότε καθοδήγηση του ΚΚΕ υπό τον Σιάντο, και είχε ως αποτέλεσμα το αντιστασιακό κίνημα και ο ΕΛΑΣ να υποταχθούν πολιτικά και στρατιωτικά στην Αγγλική πολιτική.

Τα παραπάνω θεωρούσε ότι εκδηλώθηκαν στον τρόπο με τον οποίο ήταν οργανωμένος και στελεχωμένος ο ΕΛΑΣ αλλά και στον πολιτικό προσανατολισμό που είχε, καθώς επίσης στην συμφωνία του Λιβάνου, στην υπαγωγή του ΕΛΑΣ στο βρετανικό στρατηγείο της Μέσης Ανατολής, όπως και στην συμφωνία της Καζέρτας. Θεωρούσε πως όλα τα παραπάνω ήταν λάθη τα οποία στέρησαν την καθαρή επαναστατική προοπτική και οδήγησαν στην *«ήττα της λαϊκής επανάστασης στην Ελλάδα»*⁴⁹ ενώ την ευθύνη την απέδιδε στην τότε καθοδήγηση του ΚΚΕ.

Σύμφωνα με τη γενικότερη εκτίμηση του Ν. Ζαχαριάδη για τον αντιστασιακό αγώνα την περίοδο '40-'44 ουσιαστικά το ΚΚΕ εκείνη την περίοδο δεν πολέμησε για την εξουσία, αλλά περίμενε να νικήσουν οι σύμμαχοι και να παραδώσουν την εξουσία στο ΕΑΜ και στο ΚΚΕ. Όμως συνέβη το αντίθετο και η συμμαχική Αγγλία αντί να δώσει στέρησε την εξουσία, ενώ το ΚΚΕ και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν ήταν έτοιμα να αντιμετωπίσουν μια τέτοια κατάσταση.⁵⁰

Όσον αφορά τις μάχες του Δεκέμβρη του '44 στην Αθήνα και την ήττα που γνώρισαν τελικά οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ από τις αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις που πολέμησαν μαζί με τις στρατιωτικές και αστυνομικές δυνάμεις της κυβέρνησης του Γ. Παπανδρέου, ο Ν. Ζαχαριάδης στην εισήγησή του αναφέρει ότι τότε ο ΕΛΑΣ κυριαρχούσε σε όλη την Ελλάδα με εξαίρεση ίσως την Αθήνα και αφού είχε απελευθερωθεί η Ελλάδα από την φασιστική και ναζιστική κατοχή είχε έρθει η στιγμή

49 Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης...*, σ. 13

50 Βλ. ο.π., σ. 43

που ο ελληνικός λαός έπρεπε να δρέψει τους καρπούς της ηρωικής αντίστασης του για 4 χρόνια. Αντίθετα, ο ΕΛΑΣ και το αντιστασιακό κίνημα γνώρισαν την ήττα τον Δεκέμβρη όταν «οι Άγγλοι ιμπεριαλιστές επενέβηκαν ένοπλα για να παλινорθώσουν τον μοναρχοφασισμό».⁵¹

Την ευθύνη για την ήττα του Δεκέμβρη ο Ζαχαριάδης την απέδιδε και πάλι στην τότε καθοδήγηση του ΚΚΕ, για την οποία αναφέρει ότι διέπραξε σοβαρά λάθη, όπως το ότι δεν προετοίμασε το κόμμα και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ για την αγγλική εισβολή. Συγκεκριμένα αναφέρει ότι η τότε ηγεσία του ΚΚΕ είχε βάλει σε δεύτερη μοίρα την αγγλική πρωτοκαθεδρία στην ελληνική πολιτική και οικονομία, κι έτσι ο ελληνικός λαός δεν είχε προετοιμαστεί για τον αγώνα που έπρεπε να δώσει ενάντια στον αγγλικό ιμπεριαλισμό. Επίσης, έκρινε ότι ο ΕΛΑΣ, παρά την ηρωική πάλη του λαού της Αθήνας, ήταν στρατιωτικά απροετοίμαστος, πρόχειρα στημένος, και σπασμωδικός στον αγώνα του με αποτέλεσμα να γνωρίσει την ήττα. Για την κατάσταση που παρουσίασε ο ΕΛΑΣ τον Δεκέμβρη του '44 ο Ν. Ζαχαριάδης θεωρούσε ότι ο Σιάντος είχε μεγάλη προσωπική ευθύνη λόγω των ενεργειών και των πρωτοβουλιών που πήρε τότε, ενώ τον χαρακτηρίζει ακόμη και ως προδότη.⁵²

Για τη Συμφωνία της Βάρκιζας ο Ζαχαριάδης αναφέρει ότι αυτή αποτελούσε συνθηκολόγηση και όχι συμβιβασμό και ότι τότε μπορούσε να επιτευχθεί μια καλύτερη συμφωνία, η οποία ήταν αναγκαία επειδή χρειαζόταν ανασύνταξη των δυνάμεων μετά την ήττα του Δεκέμβρη. Μια τέτοια συμφωνία έπρεπε να προβλέπει τα εξής: 1) Να κρατούσαν οι αντάρτες τα ατομικά όπλα της αντίστασης. 2) Να δινόταν γενική αμνηστία δίχως κανέναν περιορισμό για τον Δεκέμβρη. 3) Να αναγνωριζόταν χωρίς καμία επιφύλαξη η ΕΑΜική αντίσταση. 4) Να αποχωρούσαν από την Ελλάδα όλες οι αγγλικές στρατιωτικές δυνάμεις αφού τότε δεν υπήρχαν γερμανικά στρατεύματα κατοχής. 5) Να οριζόταν ημερομηνία για διεξαγωγή εκλογών σε σύντομο χρονικό διάστημα από τη συμφωνία της Βάρκιζας και έως τότε να σχηματιζόταν κυβέρνηση στην οποία να συμμετείχε και το ΕΑΜ.⁵³ Ο Ζαχαριάδης, παρ' όλα αυτά, δεν αναφέρει συγκεκριμένα σε τι στηριζόταν και θεωρούσε πως ήταν δυνατή μια τέτοια συμφωνία. Επίσης για τη συμφωνία της Βάρκιζας ο Δ. Παρτσαλίδης είχε δηλώσει στην ομιλία του στην 6η

51 Βλ. ο.π., σ. 13

52 Βλ. ο.π., σ. 14

53 Βλ. ο.π., σ. 15

Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, τον Μάρτιο του '56, ότι το λάθος της Συμφωνίας της Βάρκιζας τους το επισήμαναν για πρώτη φορά οι Αλβανοί σύντροφοι.⁵⁴

Για τη σχέση του Βελουχιώτη με το ΚΚΑ, σε επιστολή που στέλνουν ο Ν. Ζαχαριάδης και ο Δ. Παρτσαλίδης στην Κ.Ε. του ΚΚΣΕ, στις 13/11/49, γράφουν ότι για την διαγραφή του από το ΚΚΕ είχαν μερίδιο ευθύνης και οι Αλβανοί κομμουνιστές γιατί παρότρυναν τον Βελουχιώτη να μην πειθαρχήσει στις αποφάσεις του ΚΚΕ κι αυτό γιατί μετά τη Συμφωνία της Βάρκιζας εκείνος πήγε στην Αλβανία και πήρε εντολή από το ΚΚΑ να συνεχίσει τον ένοπλο αγώνα.⁵⁵ Ενώ στην εισήγησή του στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, ο Ν. Ζαχαριάδης ανέφερε ότι ο Βελουχιώτης αξιοποίησε το λάθος της Συμφωνίας της Βάρκιζας για να επιτεθεί και να υπονομεύσει το κόμμα. Σχετικά με το πρόσωπο του Βελουχιώτη η άποψη της ηγεσίας του ΚΚΕ βλέπουμε ότι δεν άλλαξε αφού τον θεωρούσαν ακόμη εχθρό του κόμματος, ωστόσο γίνεται μια έμμεση παραδοχή ότι είχε πολιτικά δίκιο για τη Συμφωνία της Βάρκιζας.

Τέλος, σχετικά με τη θέση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ ως προς το ζήτημα της Β. Ηπείρου (Ν. Αλβανίας) ο Ν. Ζαχαριάδης παραδέχτηκε πως αυτό ήταν ένα πολύ σοβαρό λάθος και ότι η θέση αυτή του ΚΚΕ *«οφειλόταν στην κληρονομία του εθνικισμού... και στην πίεση των μικροαστών συνοδοιπόρων»*⁵⁶.

Για τον Εμφύλιο Πόλεμο το '46-'49 και τη δράση του ΚΚΕ κατά τη διάρκειά του, υπήρχαν εξίσου πολύ σοβαρές διαφορές στις απόψεις που είχαν η ηγεσία του ΚΕΑ και του ΚΚΕ. Ο Χότζα υποστήριζε ότι το ΚΕΑ και ο αλβανικός λαός είχαν υποστηρίξει ανοιχτά τον ένοπλο αγώνα του ΔΣΕ και της ΠΔΚ ενάντια στους ντόπιους *«μοναρχοφασίστες»* και την ξένη Αγγλοαμερικανική ιμπεριαλιστική επέμβαση. Θεωρούσε επίσης ότι η αντιδραστική κυβέρνηση της Αθήνας προσπαθούσε να εμφανίζει την Αλβανία ως υπαίτια για τον Εμφύλιο Πόλεμο στην Ελλάδα και επιδίωκε ανάφλεξη στα ελληνοαλβανικά σύνορα προκειμένου να πετύχει και την καταστολή του αγώνα του ΔΣΕ αλλά και την προσάρτηση της Νότιας Αλβανίας (Βόρεια Ήπειρος). Ο ίδιος απαντούσε σε αυτές τις κατηγορίες ότι με αυτόν τον τρόπο η Αλβανία δεν επενέβαινε στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, αλλά συμπαραστεκόταν στον δίκαιο αγώνα του

54 Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (2010), *Η 6η πλατειά ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 11-12/3/1956, πρακτικά*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 117

55 Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...*, σ. 342

56 Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης...*, σ. 19

ελληνικού λαού⁵⁷ κι ότι η Αλβανία παρά τη φτώχεια της βοήθησε με τροφή και άσυλο τους Έλληνες πρόσφυγες και επιπλέον επειδή ήταν μια φιλική χώρα για τον ΔΣΕ αυτός ήταν προστατευμένος από τα βορειοδυτικά σύνορα.⁵⁸

Για την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα, ο Χότζα θεωρούσε πολύ θετικό το ότι το ΚΚΕ κατάφερε να ανασυγκροτήσει ένα μέρος από τις παλιές αντάρτικες δυνάμεις του ΕΛΑΣ για να ξαναρχίσουν τον ένοπλο αγώνα στο βουνό.⁵⁹ Από εκεί και ύστερα θεωρούσε ότι πάρθηκαν λάθος αποφάσεις από τους Έλληνες κομμουνιστές για τον χαρακτήρα του ΔΣΕ. Εκτιμούσε ότι ο ΔΣΕ ήταν παρτιζάνικος στρατός που όμως εξοπλίστηκε με την τακτική ενός τακτικού στρατού ενώ δεν είχε τις δυνατότητες για κάτι τέτοιο.

Θεωρούσε, λοιπόν, ότι ήταν λάθος η δημιουργία τακτικού στρατού αφού, όταν συγκροτήθηκε ο ΔΣΕ, ο ΕΛΑΣ είχε πάνω από έναν χρόνο που είχε παραδώσει τα όπλα, οι βάσεις του είχαν καταστραφεί ενώ το ηθικό είχε πέσει και το κίνημα ήταν σε ύφεση. Αναφέρει επίσης ότι ο ΔΣΕ δεν είχε ούτε τα απαραίτητα στελέχη, ούτε το απαραίτητο έδαφος, ούτε τον απαραίτητο στρατιωτικό εξοπλισμό όπως άρματα μάχης, αεροπλάνα, πυροβολικό, υπηρεσία διαβιβάσεων, ιματισμό, τρόφιμα και ελαφριά όπλα για να θεωρηθεί τακτικός στρατός και να διεξάγει μετωπικές μάχες. Ερμήνευε την απόφαση αυτή του ΚΚΕ ως λάθος, το οποίο ακολούθησε τη λάθος αρχή, ότι ο παρτιζάνικος στρατός δεν έχει κανέναν τελικό σκοπό και δεν μπορεί να οδηγήσει στην κατάληψη της εξουσίας.⁶⁰ Συμπερασματικά, αυτό που μένει για την άποψη του Χότζα όσον αφορά την απόφαση του ΚΚΕ να ξεκινήσει ξανά τον ένοπλο αγώνα και να συγκροτήσει τον ΔΣΕ, ήταν ότι αυτό αποτελούσε μια θετική απόφαση, γιατί μόνο έτσι μπορούσε να αντιμετωπιστεί η εσωτερική αντίδραση και η ιμπεριαλιστική επέμβαση των Άγγλων και των Αμερικανών, όμως ακολούθησε τη λάθος τακτική του μετωπικού πολέμου με τακτικό στρατό.

Όσον αφορά την πορεία του ενόπλου αγώνα του ΔΣΕ και την ήττα του τον Αύγουστο του 1949, ο Χότζα θεωρούσε ότι τις ήττες αλλά και την τελική ήττα τις προκάλεσαν κυρίως οι λανθασμένες τακτικές επιλογές της ηγεσίας του ΚΚΕ, όπως η δημιουργία τακτικού στρατού, η υποτίμηση των δυνάμεων του αντίπαλου, της

57 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σελ. 93

58 Βλ. ο.π., σελ. 119

59 Βλ. ο.π., σ. 80

60 Βλ. ο.π., σ. 81

εσωτερικής αντίδρασης, των ΗΠΑ και της Μ. Βρετανίας με αποτέλεσμα να μην προετοιμαστούν για μακρύ και δύσκολο πόλεμο. Άλλο λάθος θεωρούσε πως ήταν η έλλειψη γενικού διοικητή, αρχιστράτηγου, στον ΔΣΕ μετά την απομάκρυνση του Μ. Βαφειάδη. Δεν θεωρούσε ότι έφταιγε το ανθρώπινο δυναμικό του ΔΣΕ, το οποίο το χαρακτήριζε ως γενναίο και έμπειρο.⁶¹

Ως προς το μεγάλα πρόβλημα του ΔΣΕ, δηλαδή την έλλειψη εφεδρειών, την αδυναμία εφοδιασμού και τον τερματισμό της ενίσχυσης του αγώνα του ΔΣΕ από την Γιουγκοσλαβία, υποστήριζε πως θα μπορούσαν να είχαν λυθεί με τις κατάλληλες τακτικές επιλογές, δηλαδή με το να έπαιρνε ο ΔΣΕ καθαρό χαρακτήρα ανταρτικού στρατού, πράγμα που εκείνος θεωρούσε ότι θα βοηθούσε και στο να επεκτεινόταν ο ΔΣΕ στις πόλεις, αλλά και στο να εξοπλίζονταν οι δυνάμεις του από τα όπλα που θα έπαιρνε από τον εχθρό. Παρατηρούσε επίσης ότι με το λάθος της ηγεσίας του ΚΚΕ να αντιτάξει τις δυνάμεις του σε έναν μετωπικό πόλεμο, αποφεύχθηκε για τον εχθρό αυτό που φοβόταν περισσότερο, έναν παρτιζάνικο αγώνα που θα φούντωνε και θα απορροφούσε τις λαϊκές μάζες στις πόλεις και στα χωριά ως τη γενική ένοπλη εξέγερση και την κατάληψη της εξουσίας. Έτσι, ο αντίπαλος με τρομοκρατικές μεθόδους εκτόπισε τους κατοίκους απ' όλες τις περιοχές που είχαν εγκατασταθεί οι δυνάμεις του ΔΣΕ κι αντί ο λαός να αντισταθεί και να πολεμήσει, κλείστηκε σε στρατόπεδα με συρματοπλέγματα. Όλα αυτά είχαν ως αποτέλεσμα το ΚΚΕ να μην αναπτύξει γερούς δεσμούς με τον λαό και οι δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού να μείνουν απομονωμένες στα ξεροβούνια.⁶²

Αναφέρει επίσης ότι ο μόνος επιτυχής ελιγμός που έκανε ο ΔΣΕ ήταν αυτός από τον Γράμμο στο Βίτσι το φθινόπωρο του 1948, αλλά ήταν πολύ μακριά από την κατάληψη της εξουσίας. Η άποψη του Χότζα ήταν ότι η άμυνα είναι ο θάνατος για κάθε ένοπλη εξέγερση. Θεωρούσε ότι ο ΔΣΕ περνώντας από ήττα σε ήττα υποχρεώθηκε να εγκατασταθεί στην περιοχή του Γράμμου και του Βίτσι όπου βρισκόταν σε κατάσταση παθητικής άμυνας με αποτέλεσμα να γνωρίσει και την τελική ήττα.⁶³

Ο Χότζα υποστήριζε ότι διέκρινε όλα τα παραπάνω λόγω των ιδιαίτερων δεσμών που είχαν αναπτυχθεί μεταξύ των δύο κομμάτων εκείνη την περίοδο, κι ότι τα λάθη και τις ελλείψεις που παρατήρησε το ΚΕΑ από μεριάς της ηγεσίας του ΚΚΕ τα εξέθεσε

61 Βλ. ο.π., σ. 128

62 Βλ. ο.π., σ. 82

63 Βλ. ο.π., , σελ. 124-125

επανελημμένα στην ηγεσία του με τρόπο συντροφικό και με υγιές διεθνιστικό πνεύμα. Μετά το τέλος του Εμφυλίου ο Χότζα θεωρούσε ότι το ΚΚΕ έπρεπε να κάνει μια βαθύτερη και πιο συγκεκριμένη αυτοκριτική για τις επιλογές και την δράση του εκείνη την περίοδο. Ακόμα, ήταν αντίθετος στο να διατηρήσει το ΚΚΕ κέντρο ενεργειών στην Αλβανία όπου θα οργανώνονταν και θα εκπαιδεύονταν στρατεύματα με την προοπτική να ξαναρχίσει ο ένοπλος αγώνας στην Ελλάδα.⁶⁴

Η θέση τώρα της ηγεσίας του ΚΚΕ και του Ν. Ζαχαριάδη ως προς τις παραπάνω απόψεις του Κόμματος Εργασίας Αλβανίας για τις αποφάσεις, τον ρόλο και τη δράση του ΚΚΕ και του ΔΣΕ στον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 φαίνεται πως ήταν και παρέμεινε κατηγορηματικά αντίθετη. Αν εξαιρέσει κανείς ότι λύθηκαν οι όποιες παρεξηγήσεις μεταξύ των δύο κομμάτων για τα τυχόν προβλήματα και τις καθυστερήσεις στην αποστολή βοήθειας από την Αλβανία ή μέσω αυτής για τον Δημοκρατικό Στρατό, δεν φαίνεται να υπήρξε συμφωνία σε κάποιο άλλο σημείο ως προς αυτό το ζήτημα, ούτε και μετά την τριμερή σύσκεψη στη Μόσχα.

Ο Ν. Ζαχαριάδης παραδεχόταν ότι η Αλβανία στάθηκε ένας πιστός σύμμαχος στον τριετή αγώνα που έδωσε ο Δημοκρατικός Στρατός κι ότι η βοήθεια που τους προσέφερε η Αλβανία είχε όλο και μεγαλύτερη σημασία επειδή συνδεόταν με τις δυσκολίες και τις διεθνείς περιπλοκές που αντιμετώπιζε η ίδια εξαιτίας αυτού.⁶⁵ Ωστόσο, εξέφραζε και παράπονα τα οποία είχαν να κάνουν με τα προβλήματα και τις καθυστερήσεις που προέκυπταν κατά τη μεταφορά στρατιωτικού και άλλου υλικού από τα λιμάνια και τις αποθήκες στην Αλβανία μέχρι τα σύνορα με την Ελλάδα.⁶⁶

Απέριπτε τις απόψεις του Ε. Χότζα σχετικά με τις αποφάσεις του ΚΚΕ και τη δράση του ΔΣΕ κατά τον Εμφύλιο Πόλεμο '46-'49. Η ηγεσία του ΚΚΕ θεωρούσε ότι οι Αλβανοί δεν κατάλαβαν σωστά την κατάσταση στην Ελλάδα και πάντα έβλεπαν το ζήτημα σε σχέση με την επίδραση που είχε για την Αλβανία⁶⁷, καθώς επίσης ότι το ΚΕΑ δεν ήταν καταρτισμένο για την κατάσταση που επικρατούσε στα μέτωπα του πολέμου στην Ελλάδα παρ' ότι το ΚΚΕ είχε δεχτεί και τους είχε προτείνει να έχουν κι εκείνοι δικό τους αντιπρόσωπο στο ΓΑ (Γενικό Αρχηγείο του ΔΣΕ), αλλά εκείνοι τότε δεν

64 Βλ. ο.π., σ. 133

65 Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...*, σ. 324

66 Βλ. ο.π., σ. 327

67 Βλ. ο.π., σ. 342

ανταποκρίθηκαν.⁶⁸ Η θέση αυτή φαίνεται αρκετά απερίσκεπτη αφού αν το ΚΕΑ δεχόταν να στείλει αντιπρόσωπο στο ΓΑ του ΔΣΕ, θα υπήρχε κίνδυνος αυτό να μαθευτεί και τότε η επίσημη ελληνική κυβέρνηση και οι σύμμαχοί της θα κατηγορούσαν την Αλβανία για άμεση επέμβαση στον ελληνικό Εμφύλιο και ότι καθοδηγούσε τον ΔΣΕ.

Έτσι η ηγεσία του ΚΚΕ υποστήριζε ότι αυτά είχαν σαν αποτέλεσμα την άγνοια των Αλβανών συντρόφων τους στο ΚΕΑ για το αν ήταν αμυντική και όχι επιθετική η τακτική του ΔΣΕ, αν αυτός ήταν αντάρτικος ή τακτικός στρατός, ή για το κατά πόσο αυτός μπορούσε να πάρει ή όχι τα όπλα από τον εχθρό.⁶⁹ Εν ολίγοις το ΚΚΕ αρνιόταν ότι ο ΔΣΕ είχε αμυντική τακτική, ότι ήταν οργανωμένος μόνο ως τακτικός στρατός, αφού στις περιοχές όπου δεν είχε μεγάλη δύναμη όπως στην Πελοπόννησο, στα νησιά κ.α. πολεμούσε σαν αντάρτικος στρατός. Για το ζήτημα των όπλων έλεγε ότι ο ΔΣΕ παρότι έπαιρνε πολλές φορές τα όπλα από τον εχθρό, ήταν δύσκολο να τα χρησιμοποιήσει, διότι ο ΕΣ είχε αντικαταστήσει τον βρετανικό οπλισμό που είχε αρχικά με αμερικανικό και γενικότερα υπήρχαν προβλήματα συμβατότητας μεταξύ όπλων και πυρομαχικών. Υποστήριζαν επίσης ότι στο ΚΕΑ δεν είδαν ποτέ την κύρια αιτία της ήττας που ήταν ο εφοδιασμός του ΔΣΕ στη Νότια Ελλάδα και ο τερματισμός της βοήθειας και το κλείσιμο των συνόρων από τη Γιουγκοσλαβία, εξαιτίας της προδοσίας του Τίτο.⁷⁰

Ακόμη και μετά την τριμερή σύσκεψη στη Μόσχα και τα όσα συζητήθηκαν εκεί ο Ν. Ζαχαριάδης δεν άλλαξε σε κάτι τη θέση του για τις αποφάσεις και τη δράση του ΚΚΕ και του ΔΣΕ στον Εμφύλιο Πόλεμο '46-'49 όπως φαίνεται κι από την εισήγησή του στην 3η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ. Εκεί αναφέρει ότι τα σημαντικά λάθη τα οποία έγιναν τότε, ήταν κυρίως η τοποθέτηση ακατάλληλων στελεχών σε σημαντικές καθοδηγητικές θέσεις και ότι ο ΔΣΕ συνέχισε σε μεγάλο βαθμό την τακτική του ΕΛΑΣ, (λογικά εννοεί το ότι λειτουργούσε σε μεγάλο βαθμό σαν ανταρτικός στρατός). Όσον αφορά τα «ακατάλληλα στελέχη» που τοποθετήθηκαν σε σημαντικές καθοδηγητικές θέσεις, ο Ν. Ζαχαριάδης αναφέρει τον Μ. Βαφειάδη που τοποθετήθηκε αρχιστράτηγος στον ΔΣΕ και πρόεδρος στην Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση (ΠΔΚ) αλλά και τον Καραγιώργη στην ΚΓΑΝΕ (Κλιμάκιο Γενικού Αρχηγείου Νότιας Ελλάδας). Τα αποτελέσματα των

68 Βλ. ο.π., σ. 344

69 Βλ. ο.π., σ. 344

70 Βλ. ο.π., σ. 343

παραπάνω λαθών σύμφωνα με τον Ζαχαριάδη ήταν οι ήττες, τα σαμποτάζ, τα λάθη, η αδυναμία κατανόησης για το πώς έπρεπε να οργανώνονταν και να δρούσαν οι οργανώσεις του ΔΣΕ καθώς και ότι δεν δινόταν λύση στο πρόβλημα του εφοδιασμού και των εφεδρειών.⁷¹

Για την ήττα του ΔΣΕ στο Βίτσι και στο Γράμμο τον Αύγουστο του '49 ο Ζαχαριάδης αναφέρει ότι η μάχη αυτή χάθηκε εξαιτίας των προβλημάτων εφοδιασμού και εφεδρειών που αντιμετώπιζε ο ΔΣΕ, αλλά και λόγω του τερματισμού της ενίσχυσης του αγώνα του ΔΣΕ από την Γιουγκοσλαβία και του περάσματος του Τίτο με το μέρος των ιμπεριαλιστών.⁷² Μέσα στις νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την ήττα το '49, ο Ζαχαριάδης αναφέρει ότι στην 6^η ολομέλεια του ΚΚΕ τον Οκτώβριο του '49 αποφασίστηκε να ανασταλεί ο ένοπλος αγώνας και να αποσυρθούν οι δυνάμεις του ΔΣΕ ώστε να ανασυνταχθούν για νέα καθήκοντα σε νέες συνθήκες. Σχετικά με την παραπάνω απόφαση του ΚΚΕ, αναφέρει ότι αντιρρήσεις εξέφρασε μόνο ο Δ. Παρτσαλίδης ο οποίος είχε προτείνει να συνεχιστεί ο ένοπλος αγώνας με έναν ελιγμό του ΔΣΕ προς τη Ν Ελλάδα.⁷³

Γενικότερα ο Ν. Ζαχαριάδης θεωρούσε ότι στον Εμφύλιο Πόλεμο από το '46 έως το '49 το ΚΚΕ πάλεψε για την εξουσία σε αντίθεση με την περίοδο της κατοχής και του αντιστασιακού αγώνα κι ότι η γραμμή του κόμματος ήταν βασικά σωστή παρά τις ελλείψεις, τις αδυναμίες και τα λάθη που έγιναν σε πολιτικό και στρατιωτικό επίπεδο. Επίσης, αναφέρει ότι το ΚΚΕ και ο ΔΣΕ τότε πέτυχαν, έστω και πρόσκαιρα, μια πολιτική ανακατάταξη στα Βαλκάνια προς όφελός τους, καθώς και ότι αντιμετώπισαν έναν εχθρό ο οποίος υπερείχε σε στρατιωτικά μέσα λόγω της στήριξης που του παρείχαν οι Αμερικανοί και οι Άγγλοι, που τελικά νίκησε ευνοούμενος από *«την προδοσία του Τίτο»*.⁷⁴

Σχετικά με άλλα προβλήματα που δημιουργήθηκαν στις σχέσεις των δύο κομμάτων μετά την ήττα του ΔΣΕ τον Αύγουστο του '49 και την υποχώρηση των μαχητών του στην Αλβανία, το ΚΚΕ διαμαρτυρόταν για φαινόμενα κακοδιαχείρισης στις αποθήκες του ΔΣΕ στην Αλβανία, όπως η απομάκρυνση στρατιωτικού υλικού δίχως να δοθούν αποδείξεις και παραστατικά από τις αλβανικές αρχές για το πόση ποσότητα και τι

71 Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης...*, σ. 38-40

72 Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης...*, σ. 41

73 Βλ. ο.π., σ. 41

74 Βλ. ο.π., σ. 43

είδους υλικό απομακρύνθηκε. Ανέφερε, όμως, ότι ήταν ανακρίβεια να λέγεται ότι το ΚΚΕ κατηγορούσε το ΚΕΑ και τους Αλβανούς για καταχρήσεις και κλοπή οπλισμού από τις αποθήκες.⁷⁵ Διαφωνούσε με την άρνηση του ΚΕΑ να επιτρέψει στο ΚΚΕ να οργανώσει στην Αλβανία κέντρο για παράνομη ειρηνική πολιτική δράση κι ότι με την απομάκρυνση του συνόλου των προσφύγων από την Αλβανία έμπαινε ουσιαστικό τέλος στον αγώνα του ΔΣΕ.⁷⁶ Σχετικά με αυτά τα ζητήματα φαίνεται πως τελικά υπήρξε συμφωνία μετά και την παρέμβαση του Ι. Στάλιν.

Τέλος, από μεριάς του ΚΚΕ θεωρούσαν ότι η ηγεσία του ΚΕΑ είχε προστατευτικό και αφ' υψηλού ύφος απέναντί τους κι ότι αυτοί έπρεπε να παραδέχονται ασυζητητί όλες τις απόψεις τους για το ελληνικό ζήτημα. Επιπλέον ότι δεν ήταν σωστό να λέγεται ότι οι σχέσεις τους δεν ήταν αδελφικές αλλά σχέσεις του Υπ. Εσωτερικών της Αλβανίας με το ΚΚΕ.⁷⁷ Σχετικά με το τελευταίο, η αλήθεια είναι ότι γίνεται κατανοητό ότι μέσα σε πλαίσιο προλεταριακού διεθνισμού δύο κομμουνιστικά κόμματα θα ήθελαν να λέγεται από κοινού ότι αυτά είχαν αδερφικές σχέσεις μεταξύ τους, ωστόσο, αν οι Αλβανοί κομμουνιστές έλεγαν κάτι τέτοιο, αυτό ήταν υπέρ του ΚΚΕ διότι έτσι φαινόταν πως μια άλλη χώρα στήριζε ανοιχτά το ΚΚΕ στον Εμφύλιο Πόλεμο, κάτι το οποίο απέφευγαν να κάνουν τότε οι χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρουμε και την γνώμη του Στάλιν έτσι όπως την αποτυπώνει ο Ε. Χότζα στο βιβλίο του, όπως την εξέφρασε κατά την τριμερή σύσκεψη. Ο Στάλιν αναφέρθηκε στην Συμφωνία της Βάρκιζας, στο χαρακτήρα και την οργάνωση του ΔΣΕ, στο ζήτημα της παραμονής των Ελλήνων προσφύγων στην Αλβανία και στην στάση του Τίτο ως προς τον αγώνα του ΔΣΕ. Είπε πως η Συμφωνία της Βάρκιζας ήταν λάθος του ΚΚΕ κι έπρεπε αυτό να το παραδεχτεί. Σχετικά με τον ΔΣΕ η γνώμη του ήταν ότι κακώς οργανώθηκε από την αρχή σαν τακτικός στρατός κι ότι έπρεπε να ξεκινούσε την δράση του ως αντάρτικος στρατός και, αφού δυνάμωνε αρκετά, να ξεκινούσε μετωπικό πόλεμο. Για την παραμονή των προσφύγων στην Αλβανία έκρινε ότι δεν μπορούσαν να παραμείνουν άλλο εκεί γιατί έτσι κινδύνευε η ανεξαρτησία της Αλβανίας. Επίσης είπε πως τα όπλα και τα άλλα υλικά από τις αποθήκες του ΔΣΕ στην Αλβανία έπρεπε να δοθούν στους Αλβανούς γιατί, παρά τον αφοπλισμό των μαχητών του ΔΣΕ,

75 Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...*, σ. 345

76 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 134

77 Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος...*, σ. 347

διακινδύνεψε την ανεξαρτησία της. Την στάση του Τίτο και της Γιουγκοσλαβίας, τη χαρακτήρισε προδοσία και θεωρούσε ότι και χωρίς την βοήθειά τους ο ΔΣΕ καλώς έδωσε αυτόν τον αγώνα γιατί δεν ήταν απομονωμένος, αφού είχε την Αλβανία και την Βουλγαρία.⁷⁸

Μετά από αυτή τη συνάντηση των ηγεσιών των τριών κομμάτων στη Μόσχα και τη διαμεσολάβηση του Ι. Στάλιν οι σχέσεις μεταξύ ΚΚΕ και ΚΕΑ αποκαταστάθηκαν. Στο τέλος της συνάντησης μάλιστα, όπως γράφει ο Ε. Χότζα, ο Ν. Ζαχαριάδης είπε ότι οι Αλβανοί τους βοήθησαν πολύ κι ότι το ΚΚΕ θα διόρθωνε τα λάθη που είχε κάνει και αγκαλιάστηκε με τον Ε. Χότζα. Ενώ, ο Δ. Παρτσαλίδης, σχολίασε ότι ο Στάλιν φέρθηκε σαν πατέρα τους και ότι δεν υπήρχε άλλος σαν κι αυτόν.⁷⁹

Έχοντας δει όλα τα παραπάνω για το πώς εξελίχθηκαν οι σχέσεις των δύο κομμάτων στα χρόνια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου θα λέγαμε πως παρ' όλες τις διαφορές που υπήρξαν, ήταν στενές και φιλικές. Αυτό αποτυπώνεται και στην επιστολή της ΚΕ του ΚΚΕ προς τον ΓΓ της ΚΕ του ΚΕΑ Ε. Χότζα στις 29/11/1949. Σε αυτή το ΚΚΕ μετέφερε τους χαιρετισμούς του προς την ΛΔ της Αλβανίας, με αφορμή την 5η επέτειο της Απελευθέρωσης της Αλβανίας και της δημιουργίας της λαϊκής δημοκρατίας στη χώρα. Στη συνέχεια αναφέρεται ότι οι Έλληνες «μοναρχοφασίστες» και οι Αγγλοαμερικάνοι ιμπεριαλιστές προσπαθούσαν να σπείρουν τη διχόνοια και τη διαίρεση ανάμεσα στους δυο λαούς, ωστόσο τα σχέδιά τους πήγαιναν χαμένα γιατί ο ελληνικός λαός έβλεπε στην Αλβανία ένα παράδειγμα και έναν σύμμαχο και ποτέ δεν θα μπορούσε να πάρει τα όπλα ενάντιον του αλβανικού λαού γιατί τους συνέδεαν αδερφικοί δεσμοί. Ο πραγματικός πόθος του ελληνικού λαού ήταν η αδιατάρακτη ειρήνη και συνεργασία μεταξύ των δύο λαών. Η επιστολή καταλήγει αναφέροντας ότι το παράδειγμα της ΛΔ της Αλβανίας που από μια πισωδρομημένη χώρα προχωρούσε σταθερά προς τον σοσιαλισμό και την λαϊκή ευημερία, ενέπνεαν τον ελληνικό λαό στον σκληρό αγώνα που έδινε για την Λαϊκή Δημοκρατία της Ελλάδας.⁸⁰ Οι σχέσεις των δύο κομμάτων παρέμειναν καλές μέχρι και το 1961 όταν η Αλβανία ήρθε σε ρήξη με την ΕΣΣΔ λόγω των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών αλλαγών που προωθούνταν από τη νέα ηγεσία, με επικεφαλής τον Ν. Χρουστσόφ. Έκτοτε οι σχέσεις του ΚΕΑ με το ΚΚΕ επιδεινώθηκαν

78 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 136

79 Χότζα (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν...*, σ. 136

80 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/58

και ουσιαστικά διακόπηκαν. Αυτό είναι όμως ένα άλλο κεφάλαιο στις σχέσεις των δύο κομμάτων που ξεφεύγει από τα όρια του θέματος που εξετάζουμε.

2. Η υποστήριξη του Δημοκρατικού Στρατού από τη ΛΔ της Αλβανίας

Στο προηγούμενο κεφάλαιο είδαμε πως εξελίχθηκαν σε πολιτικό επίπεδο οι σχέσεις του ΚΚΕ με το ΚΚΑ - ΚΕΑ κατά την περίοδο του Εμφυλίου Πολέμου. Αυτό που μένει να δούμε, στα δύο επόμενα κεφάλαια της εργασίας, είναι το πώς υποστήριξε η ΛΔ της Αλβανίας τον ένοπλο αγώνα του ΔΣΕ, καθώς και με ποιον τρόπο βοήθησε τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου αλλά κι όταν αυτός τέλειωσε. Στο παρόν κεφάλαιο θα αναπτυχθεί το πρώτο ζήτημα και στο επόμενο το δεύτερο. Ο λόγος που γίνεται αυτή η ξεχωριστή μελέτη είναι επειδή θεωρώ ότι το πρώτο ζήτημα έχει στρατιωτικά χαρακτηριστικά ενώ το δεύτερο έχει περισσότερο χαρακτηριστικά ανθρωπιστικής βοήθειας.

Σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946 – 1949 η Αλβανία παρέμεινε μια φιλική και συμμαχική χώρα για τον ΔΣΕ, την ΠΔΚ (την οποία όμως ποτέ δεν αναγνώρισε) και το ΚΚΕ. Υποστήριξε τον αγώνα των Ελλήνων ανταρτών, επιτρέποντας να περνάνε και να συγκεντρώνονται στο εδαφός της πολεμοφόδια, τρόφιμα και άλλα υλικά που προορίζονταν γι' αυτούς. Επιπλέον, έδωσε άσυλο και μερίμνησε για πολλές χιλιάδες Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες. Ήταν, επίσης, πολύ σημαντικό για τους αντάρτες το ότι η γειτονική χώρα ήταν φιλική προς αυτούς, καθώς τους επέτρεπε να αισθάνονται προστατευμένοι από τα Βορειοδυτικά σύνορα. Ο παράγοντας αυτός επέδρασε σε μεγάλο βαθμό και στο ότι τα κύρια μέτωπα του Εμφυλίου ήταν ο Γράμμος και το Βίτσι, ενώ αποδείχτηκε και σωτήριος για τους αντάρτες, ειδικά μετά την ήττα τους στον Γράμμο στα τέλη Αυγούστου του 1949.

Παρακάτω θα εξετάσουμε πώς εφοδιαζόταν ο ΔΣΕ από την Αλβανία, με ποιους άλλους τρόπους στήριξε ή επιχείρησε να στηρίξει η Αλβανία τον ένοπλο αγώνα των Ελλήνων ανταρτών, καθώς και ποιες διεθνείς και διπλωματικές εντάσεις προκλήθηκαν εξαιτίας της υποστήριξης του ΔΣΕ από την ΛΔ της Αλβανίας.

2.1 Ο εφοδιασμός του ΔΣΕ μέσω Αλβανίας

Η Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας, όπως αναφέραμε και προηγουμένως, ήταν μια φιλική χώρα κι ένα μεγάλο στήριγμα για τον Δημοκρατικό Στρατό στον ένοπλο

αγώνα που διεξήγαγε. Αυτό φαίνεται και στο ζήτημα του εφοδιασμού του ΔΣΕ. Από πολλά στοιχεία που υπάρχουν φαίνεται πως ένα πολύ μεγάλο μέρος της στρατιωτικής βοήθειας που παραλάμβανε ο ΔΣΕ, έφτανε σε αυτόν μέσω του αλβανικού εδάφους. Η Αλβανία τότε, λόγω των φτωχών οικονομικών και στρατιωτικών της δυνατοτήτων, δεν μπορούσε να διαθέσει για τον εφοδιασμό του ΔΣΕ δικά της στρατιωτικά και άλλα χρήσιμα υλικά. Μπορούσε, όμως, λόγω της γεωγραφικής της θέσης να γίνει -και όντως έγινε- ένας «διαμετακομιστικός σταθμός» για να συγκεντρώνεται σε αποθήκες στο έδαφός της στρατιωτικό υλικό, προερχόμενο από τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες και την ΕΣΣΔ, το οποίο ύστερα στελνόταν προς την Ελλάδα για λογαριασμό του ΔΣΕ.

Η στρατιωτική βοήθεια που έπαιρνε ο ΔΣΕ μέσω Αλβανίας χωρίζεται σε δύο φάσεις, ανάλογα με τον τόπο προέλευσης. Η πρώτη φάση που ξεκίνησε στις αρχές του Εμφυλίου Πολέμου και κορυφώθηκε το καλοκαίρι του '48, αφορούσε στρατιωτική βοήθεια η οποία προερχόταν από την Γιουγκοσλαβία. Η δεύτερη φάση ξεκίνησε από το φθινόπωρο του 1948 έως το καλοκαίρι του 1949 και αφορούσε στρατιωτική βοήθεια που έφτανε στην Αλβανία κυρίως με φορτηγά πλοία αλλά και με μεταγωγικά αεροπλάνα για λογαριασμό του ΔΣΕ. Αυτή προερχόταν κυρίως από την ΕΣΣΔ, την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία και την Ρουμανία. Επίσης, πολύ μεγάλη στρατιωτική βοήθεια πήγαινε στο ΔΣΕ απευθείας από την Γιουγκοσλαβία αλλά και τη Βουλγαρία. Όσον αφορά το είδος αυτής της βοήθειας, φαίνεται πως περιλάμβανε: ελαφριά και βαριά όπλα, πυρομαχικά, ιατροφαρμακευτικό υλικό, ρούχα, υποδήματα, τρόφιμα, οχήματα, χρήματα, υλικό τηλεπικοινωνιών και διάφορα αλλά μηχανήματα όπως ραδιόφωνα, γραφομηχανές κ.α. Επίσης στην Αλβανία, στην πόλη της Κορυτσάς, λειτουργούσε και τυπογραφείο του ΚΚΕ. Το σύνολο σχεδόν των όπλων που στάλθηκε στον ΔΣΕ καθ' όλη τη διάρκεια του Εμφυλίου ήταν γερμανικά, ιταλικά και αγγλικά, και προερχόταν από λάφυρα που έπεσαν στα χέρια των ένοπλων δυνάμεων των παραπάνω χώρων μετά την ήττα του ναζιστοφασισμού, αλλά και από τη βοήθεια που πήραν από τους δυτικούς συμμάχους κατά τη διάρκεια του πολέμου.⁸¹

Μεγάλο μέρος της στρατιωτικής βοήθειας που έστελνε η Γιουγκοσλαβία για τον ΔΣΕ κατέληγε σε αυτόν ακολουθώντας μια διαδρομή μέσω Αλβανίας. Αυτό γινόταν για γεωγραφικούς λόγους, αφού η Αλβανία είναι πιο κοντά στον Γράμμο απ' ό τι η

81 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 291

Γιουγκοσλαβία. Από τον Ιούλιο του '46 έως την άνοιξη του '47 για την μεταφορά των εφοδίων ακολουθούταν η ίδια διαδρομή με αυτήν που έκαναν και οι αντάρτες του ΔΣΕ που ήταν στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας για να πάνε στον Γράμμο. Αυτή ήταν: Μπούλκες – Μοναστήρι – Πρέσπες – Κορυτσά – Γράμμος.⁸² Σύμφωνα με τον M. Tare, που τότε ήταν βοηθός στο Υπ. Εξωτερικών της Αλβανίας με αρμοδιότητες για την εξωτερική ασφάλεια της χώρας, η αλβανική κυβέρνηση είχε δώσει στην όλη επιχείρηση την κωδική ονομασία “Aksioni 10” (Δράση 10).⁸³ Όταν αυξήθηκε ο όγκος της στρατιωτικής βοήθειας, από το καλοκαίρι του '47 έως το καλοκαίρι του '48, δημιουργήθηκαν αποθήκες στην Κορυτσά και στην Ντισνίτσα, χωριό κοντά στην Κορυτσά, όπου συγκεντρωνόταν το υλικό ώσπου να μεταφερθεί στην Ελλάδα. Τότε το στρατιωτικό υλικό μεταφερόταν με φορτηγά από την πόλη Πάντσεβο κοντά στο Βελιγράδι, εκεί βρισκόταν η κύρια αποθήκη στρατιωτικού υλικού, επί γιουγκοσλαβικού εδάφους, που προοριζόταν για τον ΔΣΕ. Μέσω Πρεσπών το υλικό έφτανε στις αποθήκες στην Κορυτσά κι ύστερα μεταφερόταν στα ελληνικά βουνά.⁸⁴ Την 1η Ιουνίου, πριν τη ρήξη Τίτο – Στάλιν, στάλθηκε από τη Γιουγκοσλαβία προς τον ΔΣΕ το τελευταίο μεγάλο φορτίο στρατιωτικής βοήθειας.⁸⁵ Έκτοτε η Γιουγκοσλαβία συνέχισε να στέλνει βοήθεια στους Έλληνες αντάρτες, αλλά πολύ λιγότερη σε σχέση με πριν. Το καλοκαίρι του '48, όμως, τερματίστηκε ουσιαστικά και η μεταφορά βοήθειας από τη Γιουγκοσλαβία για τον ΔΣΕ μέσω Αλβανίας, αφού το καλοκαίρι του '48 επήλθε και ρήξη Χότζα-Τίτο, με αποτέλεσμα να χειροτερεύσουν κατά πολύ οι μέχρι τότε στενές και φιλικές σχέσεις της Αλβανίας με την Γιουγκοσλαβία.

Σχετικά με την ποσότητα και το είδος της στρατιωτικής βοήθειας που έστειλε συνολικά η Γιουγκοσλαβία στον Δημοκρατικό Στρατό είτε απευθείας, είτε μέσω Αλβανίας, έχουν δημοσιευτεί ορισμένοι κατάλογοι⁸⁶, οι όποιοι όμως από πολλούς ιστορικούς, όπως ο Μαργαρίτης⁸⁷, θεωρούνται υπερβολικοί ή θεωρούν ότι ουδέποτε έφτασε στον ΔΣΕ η ποσότητα και τα είδη της βοήθειας που αναγράφονται σε αυτούς. Παρακάτω θα δούμε έναν αθροιστικό πίνακα της βοήθειας που εστάλη από την Αλβανία στον ΔΣΕ από τις 21/2/1948 μέχρι τις 30/6/1948, έτσι όπως προκύπτει από καταστάσεις

82 Κόντης Β. (2012), *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ στον Εμφύλιο*, σ. 251-252

83 Βλ. ο.π., σ. 252

84 Βλ. ο.π., σ. 254

85 Βλ. ο.π., σ. 260

86 Βλ. ο.π., σ. 254-258 και σ. 260-263

87 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II σ. 284

που υπάρχουν στο αρχείο του ΚΚΕ. Τα περισσότερα από τα πολεμοφόδια αυτά προέρχονταν από την Γιουγκοσλαβία και μέσω της Αλβανίας προωθούνταν στα ελληνικά βουνά της Ηπείρου και της Δ Μακεδονίας (Γράμμος, Βίτσι, Καιμακτσαλάν).

Είδος στρατιωτικού υλικού	Ποσότητα
Πολεμοφόδια	
Σφαίρες τουφεκιών Αγγλίας	1.924.743
Σφαίρες τουφεκιών Ιταλίας	100.000
Σφαίρες τουφεκιών Γερμανίας	3.599.200
Σφαίρες ημιαυτόματων όπλων Στεν	1.316.160
Σφαίρες πολυβόλων Φιάτ	200.000
Χειροβομβίδες αμυντικές	7.840
Χειροβομβίδες επιθετικές	80.835
Βλήματα ομαδικών όλμων Αγγλίας	22.723
Βλήματα ατομικών όλμων Αγγλίας	3.000
Βλήματα ατομικών όλμων Γερμανίας	2.000
Τουφέκια Γερμανικά	3.382
Τουφέκια Αγγλικά	1.486
Μυδράλια Γερμανίας	216
Οπλοπολυβόλα Μπρεν	240
Γεμιστήρες για οπλοπολυβόλα Μπρεν	3.094
Αντιαρματικές γροθιές Πάντσερ-Φάουστ	3.396
Βλήματα για πυροβόλα των 75 χιλ.	1.825
Βλήματα πυροβολικού	1.100
Ξιφολόγχες γερμανικών όπλων	2.620
Αορτήρες γερμανικών όπλων	2.620
Σύρματα καθαρισμού όπλων	1.250
Αορτήρες αγγλικών όπλων	637
Κυβωτίδια γέμισης	600
Καψύλια χειροβομβίδων	1158
Καψύλια επιθετικών χειροβομβίδων	2310
Σκοπευτικές διόπτρες	27
Τρίποδα για σκοπευτικές διόπτρες	27

Γωνιόμετρα προβολικού	26
Μοτέρ γεμίσματος μπαταριών	11
Υποβρύχιο καλώδιο	3.000 μ.
Ρολόγια χειρός	4
Ραδιόφωνα	46
Μπαταρίες	3 κάσες, 15 τεμάχια
Ασύρματοι	14
Μοτέρ ασυρμάτων	3
Ιματισμός	
Παγούρια	1.902
Σακίδια	650
Αρβυλα	2.396 ζευγάρια
Παντελόνια	2.041
Χλαίνες	2.616
Χιτώνια	650 ζευγάρια
Γκέτες	1662
Πουκάμισα	207
Σώβρακα	3.374
Κουβέρτες	2.671
Φανέλες	49
Πετσέτες	52
Κασκόλ	19
Κάλτσες	23 ζευγάρια
Σεντόνια	2
Γάντια	8 ζευγάρια
Κουκούλες	2
Διάφορα	
Ξυραφάκια	8.650 τεμάχια
Φάρμακα	78.127 κάσες
Βαμβάκι	75 μπάλες
Σαπούνι	29.038 κιλά
Τρόφιμα και μαγειρικά σκεύη	

Καραβάνες	1.004
Καζάνια	98
Χύτρες	497
Τροφή	Για 4.000 άντρες για 10 ημέρες
Νομή	Για 600 ζώα για 10 ημέρες
Φασόλια	43.415 κιλά, 70 τσουβάλια
Μαρμελάδα	20.741 κιλά
Λίπος	7.120 κιλά
Αλεύρι [σιταρένιο]	261.123 κιλά, 123 τσουβάλια
Αλεύρι καλαμποκίσιο και καλαμπόκι	381.383κιλά, 124 τσουβάλια
Μακαρόνια	12.691 κιλά
Ζάχαρη	20.970 κιλά
Μπιζέλια	25.353 κιλά, 141 τσουβάλια
Κονσέρβες [κυρίως με κρέας και ψάρια]	108.490 κιλά, 19.400 τεμάχια
Λαρδί	19.262 κιλά
Ρύζι	69.509 κιλά
Λάδι	5.000 κιλά
Αλάτι	4.006 κιλά
Λαχανικά ξηρά	2.993 κιλά
Φακές	13.926

Πίνακας 1: Δείχνει την συνολική στρατιωτική βοήθεια που στάλθηκε μέσω Αλβανίας στον ΔΣΕ από τις 21/2/1948 μέχρι τις 30/6/1948, έτσι όπως προκύπτει από καταστάσεις που υπάρχουν στο αρχείο του ΚΚΕ⁸⁸.

Ο Ε. Χότζα, πάντως, μέχρι και τον Νοέμβριο του 1948 δεν παραδεχόταν ότι η Αλβανία τροφοδοτούσε με πολεμοφόδια τον ΔΣΕ. Κάτι τέτοιο φυσικά δεν ισχύει αφού τα στοιχεία που παραθέσαμε παραπάνω αποδεικνύουν το αντίθετο. Έλεγε ότι ο αλβανικός λαός έτρεφε μόνο αγάπη για τον αδερφό ελληνικό λαό και παραδεχόταν μόνο ότι το αλβανικό κράτος έδωσε άσυλο στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες άντρες,

⁸⁸ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 201, φάκελος 8/24/110-118

γυναίκες, παιδιά και γέρους και ότι οι αλβανικές αρχές τήρησαν σωστή στάση προς τους Έλληνες στρατιώτες που πέρασαν τα σύνορα, είτε αυτοί ήταν του ΔΣΕ, είτε ήταν του ΕΣ.⁸⁹ Βέβαια, από το 1949 και μετά, όπως αναφέραμε και στο πρώτο κεφαλαίο, έλεγε ότι η Αλβανία στήριξε ανοιχτά τον αγώνα των Ελλήνων ανταρτών.

Είναι γεγονός, πάντως, ότι από το φθινόπωρο του '48 μέχρι και το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου, το καλοκαίρι του '49, ξεκίνησε μια δεύτερη φάση εφοδιασμού του ΔΣΕ από την Αλβανία, κατά την οποία η γειτονική χώρα έγινε η κύρια πύλη για την ενίσχυση και τον εφοδιασμό των ανταρτών και η βοήθεια που έφτασε σε αυτούς τότε αυξήθηκε ποσοτικά και αναβαθμίστηκε ποιοτικά σε σύγκριση με πριν, ωστόσο και πάλι δεν μπορούσε να συγκριθεί με την βοήθεια που λάμβανε ο Εθνικός Στρατός από τις ΗΠΑ. Τότε έφτανε στην Αλβανία στρατιωτική βοήθεια για λογαριασμό του ΔΣΕ, κυρίως με φορτηγά πλοία στο λιμάνι του Δυρραχίου αλλά και με μεταγωγικά αεροπλάνα στα Τίρανα. Αυτή προερχόταν κυρίως από την ΕΣΣΔ, την Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τσεχοσλοβακία και την Ρουμανία. Επίσης, τον Αυγούστο του '48, η ΕΣΣΔ μέσω του στρατιωτικού της ακολούθου, του Σοκόλοφ, και του πρέσβη της στα Τίρανα, του Σουβάχιν, είχε δώσει εντολή στους Αλβανούς να πολλαπλασιάσουν τις επαφές τους με τους Έλληνες αντάρτες, έτσι ώστε να γίνεται καλύτερη διαχείριση της βοήθειας που έφτανε γι' αυτούς στην Αλβανία.⁹⁰

Οι αποστολές αυτές οργανώνονταν με μεγάλη μυστικότητα από την αρχή μέχρι το τέλος της διαδικασίας μεταφοράς του υλικού. Αρχικά η στρατιωτική βοήθεια από την ΕΣΣΔ, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία και την Ρουμανία μεταφερόταν με τρένα κυρίως στο Γκτανσκ της Πολωνίας, όπου φορτωνόταν σε φορτηγά πλοία με προορισμό το Δυρράχιο. Εκεί το υλικό συγκεντρωνόταν σε αποθήκες για να μεταφερθεί αργότερα με φορτηγά αυτοκίνητα στις αποθήκες στην Κορυτσά, όπου ανάλογα με τις ανάγκες που είχε ο ΔΣΕ στο μέτωπο και με τα μεταφορικά μέσα που διέθετε, κυρίως υποζύγια, έφευγε το υλικό από τις αποθήκες της Κορυτσάς για τα ελληνικά βουνά. Στρατιωτικό υλικό, κυρίως εκρηκτικά και ιατροφαρμακευτική βοήθεια, μεταφερόταν με ειδικές αεροαπόστολες στα Τίρανα. Υπεύθυνος του ΚΚΕ για τις αποθήκες στο Δυρράχιο ήταν ο Π. Μπέλτσος, ενώ υπήρχαν και δύο διμοιρίες των 6-7 ατόμων η κάθε μία.⁹¹ Για τις

89 Χότζα Ε. (1985), *Δύο φίλοι λαοί...*, σ. 59 – 60

90 Ντάγιος Σ. Γ. (2007), «Ο αλβανικός παράγοντας...», σ. 128-129

91 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 200, φάκελος 8/23/104

αποθήκες στην Κορυτσά υπεύθυνοι ήταν οι Ν. Γιαγκόγλου (Φερραίος) και ο Αχ. Ταστανίδης.⁹² Επίσης, όλο αυτό το διάστημα στην Αλβανία ο ΔΣΕ είχε πάνω από 80 φορτηγά αυτοκίνητα με συνολική δυνατότητα μεταφοράς φορτίου περίπου 300 τόνων. Με αυτά γινόταν η μεταφορά της στρατιωτικής βοήθειας από το λιμάνι του Δυρραχίου στην Κορυτσά και από την Κορυτσά στα ελληνοαλβανικά σύνορα.⁹³

Μετά την όλο και μεγαλύτερη απεμπλοκή της Γιουγκοσλαβίας από τον ελληνικό Εμφύλιο και τη βελτίωση των σχέσεών της με τη Δύση την άνοιξη του '49, υπήρξε αλλαγή στους διεθνείς συσχετισμούς σε βάρος των ανταρτών στην Ελλάδα και των συμμάχων τους στο εξωτερικό. Έτσι η ΛΔ της Αλβανίας, όπως θα δούμε παρακάτω, βρέθηκε σε πολύ δύσκολή διπλωματική θέση και αισθανόταν να απειλείται έντονα όχι μόνο από την Ελλάδα και τους δυτικούς της συμμάχους, αλλά και από την Γιουγκοσλαβία. Ενδεικτικό του δύσκολου κλίματος που είχε περιέλθει η Αλβανία τότε και για το πώς αυτό επηρέαζε τον εφοδιασμό του ΔΣΕ από την Αλβανία αποτελεί η συνάντηση που είχε ο Μ. Σέου με τον Λ. Βουτσά, αντιπρόσωπο του ΚΚΕ στην Αλβανία, στα Τίρανα στις 14/4/1949 και τα όσα αναφέρθηκαν σε αυτήν.

Ο Μ. Σέου είχε καλέσει τον Λ. Βουτσά για να τον ενημερώσει ότι το ΠΓ της ΚΕ του ΚΕΑ είχε πάρει ορισμένες αποφάσεις και ζητούσε από το ΚΚΕ και τον ΔΣΕ να πάρουν ορισμένα μέτρα έτσι ώστε να γίνεται με μεγαλύτερη μυστικότητα η δουλειά τους στην Αλβανία. Πιο συγκεκριμένα ζητούσε να γίνουν τα παρακάτω:

- 1) Να σταματήσει κάθε μετακίνηση των ανταρτών του ΔΣΕ από το Βίτσι στον Γράμμο, μέσω του αλβανικού εδάφους.
- 2) Να αφοπλίζονται όσοι αντάρτες περνούσαν στην Αλβανία και να στέλνονται σε στρατόπεδα. Ο Βουτσάς απάντησε πως αυτό γινόταν ήδη.
- 3) Να μην βρίσκεται κανένα στέλεχος του ΚΚΕ στο Δυρράχιο.
- 4) Οι αποθεραπευμένοι αντάρτες που είχαν νοσηλευτεί προηγουμένως σε νοσοκομεία στην Αλβανία θα έπρεπε να φεύγουν νύχτα από τα νοσοκομεία και, αν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού ξημέρωνε, θα έπρεπε να κατέβουν από τα αυτοκίνητα και να κρυφτούν. Μόνο όταν θα νύχτωνε πάλι θα συνέχιζαν το ταξίδι τους.
- 5) Το ίδιο θα γινόταν και για τη μεταφορά των πυρομαχικών.
- 6) Κατά την παραλαβή του υλικού από τα πλοία στο λιμάνι του Δυρραχίου να εργάζονται

92 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 201, φάκελος 8/24

93 Βλ. ο.π., κουτί 200, φάκελος 8/23/92

εκεί μόνο Αλβανοί ενώ, κατά τη διαδικασία της μεταφοράς του υλικού από το λιμάνι στις αποθήκες του Δυρραχίου, όλοι οι οδηγοί των οχημάτων θα έπρεπε να είναι Αλβανοί.

7) Οι Έλληνες που εργάζονταν στις αποθήκες με το στρατιωτικό υλικό του ΔΣΕ θα έπρεπε να μένουν μέσα σε αυτές και να φοράνε στολές του αλβανικού στρατού. Επίσης θα υπέγραφαν δήλωση ότι δεν θα έλεγαν σε κανέναν που δούλευαν.

8) Τα οχήματα που μετέφεραν το υλικό θα έπρεπε να οργανώνονται σε φάλαγγες ανά 5 αυτοκίνητα και να μην κάνουν πουθενά στάση κατά τη διάρκεια του ταξιδιού.

9) Τα αυτοκίνητα που έκαναν τη διαδρομή Δυρράχιο - Κορυτσά θα έπρεπε να έχουν πινακίδες του αλβανικού στρατού, ενώ οι οδηγοί θα φορούσαν στολές του αλβανικού στρατού και σε περίπτωση που θα έπεφταν σε διεθνή έλεγχο θα παρίσταναν τους μειονοτικούς.

10) Για τις διαδρομές εντός της περιφέρειας της Κορυτσάς θα χρησιμοποιούνταν μόνο Έλληνες οδηγοί, αυτοί θα ήταν ντυμένοι με πολιτικά ρούχα και τα αυτοκίνητα τους δεν θα είχαν πινακίδες.

11) Τα φορτηγά που θα μετέφεραν την στρατιωτική βοήθεια από την Κορυτσά στα ελληνοαλβανικά σύνορα θα μετακινούνταν μόνο νύχτα με τα φώτα σβηστά όταν θα είχε φεγγάρι ή χαμηλωμένα όταν δεν θα είχε. Επίσης, δεν έπρεπε να σταματούν πουθενά και να μην ανέβαζαν στα αυτοκίνητα ανθρώπους που θα έβλεπαν στον δρόμο για κανέναν λόγο.

12) Ζήτησε επίσης τον έλεγχο, τη διαχείριση, την εκτέλεση και την τακτοποίηση των παραγγελιών να τα έχουν οι αλβανικές αρχές. Σχετικά με αυτό το ζήτημα που στο ΚΚΕ το θεωρούσαν πολύ σημαντικό, ο Βουτσάς διαφώνησε με τον Σέου και του είπε ότι η δουλειά αυτή δεν γινόταν μηχανικά και ότι οι Έλληνες μπορούσαν να ρυθμίζουν αυτό το ζήτημα ανάλογα με τις ανάγκες του Γενικού Αρχηγείου του ΔΣΕ. Μετά τη διαφωνία του Βουτσά το ζήτημα πήρε αναβολή και θα ρυθμιζόταν αργότερα σε συνάντηση που θα είχε ο Ν. Ζαχαριάδης με την ηγεσία του ΚΕΑ.

13) Επίσης ο Σέου ζήτησε να μάθει αν στα πλοία που μετέφεραν τη στρατιωτική βοήθεια για τον ΔΣΕ υπήρχαν και αμερικανικά κεφάλαια γιατί, αν συνέβαινε κάτι τέτοιο, οι αλβανικές αρχές δεν θα τους επέτρεπαν να μπουν ξανά σε αλβανικό λιμάνι. Ο Βουτσάς διαβεβαίωσε πως τα πλοία ήταν 100% πολωνικά. Τέλος, ο Σέου τον ενημέρωσε πως το ζήτημα της στράτευσης Τσάμηδων στον ΔΣΕ ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί κι έτσι

οι δύο άντρες συμφώνησαν αυτό να αναβληθεί για αργότερα (το θέμα αυτό θα εξεταστεί παρακάτω).⁹⁴

Όλα αυτά τα μέτρα προκαλούσαν δυσφορία στους υπεύθυνους του ΚΚΕ διότι έβλεπαν πως προκαλούσαν ανεπανόρθωτες καθυστερήσεις στον εφοδιασμό του ΔΣΕ, ωστόσο δεν μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού η Αλβανία είχε βρεθεί σε πολύ δύσκολη διεθνή και διπλωματική θέση. Γενικότερα όμως από το ΚΚΕ εκφράζονταν παράπονα για τις ανεπάρκειες της στρατιωτικής βοήθειας, για τις καθυστερήσεις στην αποστολή του υλικού, ενώ από τον Απρίλιο του '49 το ΚΚΕ είχε διαφωνίες με το ΚΕΑ για το ποιος θα έχει τον έλεγχο των αποθηκών στις οποίες συγκεντρωνόταν το στρατιωτικό υλικό που προοριζόταν για τον ΔΣΕ. Τα παράπονα αυτά αποτυπώνονται ενδεικτικά στην έκθεση του Π. Μπέλτσου στις 8/2/1949. Σε αυτήν αναφέρει ότι κατά τη διαδικασία του ξεφορτώματος της βοήθειας για τον ΔΣΕ από τα πλοία στο λιμάνι του Δυρραχίου, Αλβανοί εργάτες αλλά και υπεύθυνοι των αλβανικών αρχών άνοιγαν διάφορα κιβώτια και έπαιρναν τρόφιμα, ενώ παρατηρούσε ότι η διαδικασία του ξεφορτώματος και της μεταφοράς του υλικού στις αποθήκες γινόταν ανοργάνωτα κι ότι στις αποθήκες του Δυρραχίου υπήρχαν χαλαρά μέτρα ασφαλείας, αφού ήταν ανακατωμένοι δίχως σαφείς αρμοδιότητες Αλβανοί εργάτες, στρατιώτες και Έλληνες του ΔΣΕ. Γράφει επίσης ότι η μεταφορά του υλικού από το Δυρράχιο προς τον Νότο γινόταν με μεγάλες καθυστερήσεις κι ότι δεν αποστελλόταν όλο το υλικό που παράγγελλαν από τον Νότο. Για τη συμπεριφορά των Αλβανών υπευθύνων προς τους Έλληνες αναφέρει ότι σε κάποιες περιπτώσεις δεν ήταν συντροφική.⁹⁵

Είναι σίγουρο ότι όλη η στρατιωτική βοήθεια που έστελναν οι χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στον ΔΣΕ, καθώς και η συμβολή της Αλβανίας σε αυτήν, ήταν πολύ σημαντική για τους Έλληνες αντάρτες. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει ότι δεν υπήρχαν προβλήματα, παρεξηγήσεις και ελλείψεις ενώ, αν συγκριθεί με την αντίστοιχη που έπαιρνε ο ΕΣ, τότε φαίνεται πενιχρή, αφού οι ΗΠΑ και η Μ. Βρετανία έδωσαν μια κολοσσιαία οικονομική και στρατιωτική βοήθεια στο επίσημο ελληνικό καθεστώς. Παρακάτω θα δούμε ορισμένους πίνακες για τη στρατιωτική βοήθεια που στάλθηκε στην Αλβανία για τον ΔΣΕ από το φθινόπωρο του '48 μέχρι το καλοκαίρι του '49. Βλέποντας τα παρακάτω πολεμοφόδια πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας ότι μεγάλο μέρος τους δεν

94 Βλ. ο.π., κουτί 176, φάκελος 8/2/196

95 Βλ. ο.π., κουτί 353, φάκελος 20/3/155

παραδόθηκε ποτέ στους αντάρτες. Αυτό συνέβη κυρίως για δύο λόγους. Πρώτον, επειδή ήταν αδύνατη η μεταφορά του στα μέτωπα του πολέμου, γιατί ο ΔΣΕ δεν είχε τα μεταφορικά μέσα και τις δυνατότες που απαιτούνταν για να μεταφέρει με ασφάλεια πολύ μεγάλα φορτία. Δεύτερον, με το τέλος του Εμφυλίου μεγάλες ποσότητες πολεμοφοδίων και άλλων υλικών που δεν στάλθηκαν μέχρι τότε στα ελληνικά βουνά, παρέμειναν στις αποθήκες. Όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, μετά και από τη σύμφωνη γνώμη της ηγέσιας της ΕΣΣΔ, τα πολεμοφόδια αυτά παραδόθηκαν αργότερα στον αλβανικό στρατό.

Είδος στρατιωτικού υλικού	Ποσότητα
Πολεμοφόδια	
Όπλα Αγγλίας [τουφέκια]	4.407
Όπλα Γερμανίας [τουφέκια]	1.927
Όπλα Αυστρίας [τουφέκια]	3.002
Όπλα Ιταλίας [τουφέκια]	15
Φλογοβόλα	10
Οπλοπολυβόλα Μπρεν	47
Οπλοπολυβόλα Γερμανίας	828
Πολυβόλα Σκόντα	129
Ημιαυτόματα Στάγιερ	552
Ημιαυτόματα Τόμσον	1
Πιστόλια των 7.65 χιλ.	246
Πιστόλια Μπράουνινγκ	45
Πιστόλια φωτοβολίδων	16
Σφαίρες [τουφεκιών] Γερμανίας	17.919.650
Σφαίρες ημιαυτομάτων Στεν	2.499.000
Σφαίρες άλλων ημιαυτομάτων	152.600
Σφαίρες [τουφεκιών] Ιταλίας	24.408
Σφαίρες πιστολιών των 7.65 χιλ.	2.400
Διάφορες σφαίρες Γερμανίας	3.500
Φωτοβολίδες άσπρες	4.900
Χειροβομβίδες επιθετικές	40.130
Βλήματα πυροβολικού 105 χιλ.	996
Βλήματα A/A (αντιαεροπορικού)	32.200

πολυβόλου 20 χιλ.	
Σκοπευτικά ιταλικών όλμων	13
Σκοπευτικά όλμων 81 χιλ.	105
Διόπτρες πυροβόλων	37
Κιάλια	6
Κιβώτια βαρέων πολυβόλων	700
Ταινίες βαρέων πολυβόλων	700
Μηχανές γέμισης βαρέων πολυβόλων	125
Κιβώτια οπλοπολυβόλων Γερμανίας	3.184
Ταινίες οπλοπολυβόλων Γερμανίας	3.184
Ταινίες οπλοπολυβόλων Μπρεν	2.429
Ανταλλακτικές κάνες Μπρεν	92
Ανταλλακτικές κάνες πολυβόλων	160
Ταινίες Στάγιερ	682
Βιδολόγος μικρών όπλων	400
Νάρκες Κ/Π (κατά προσωπικού) Αγγλίας	612
Νάρκες Κ/Π Γερμανίας	3.516
Νάρκες Τελερμαίν	1.492
Νάρκες Κ/Π διάφορες	77.640
[Διάφορα σύνεργα ναρκών]	495
Καψύλια απλά	1.316
Τρόφιμα	
Αλεύρι	1.522.753 κιλά
Σίκαλη	18.400 κιλά
Καλαμπόκι	148.305 κιλά
Τραχανάς	81.015 κιλά
Ρύζι	70.805 κιλά
Κεχρί	58.915 κιλά
Μακαρόνια	127.986 κιλά
Μπιζέλια	7.820 κιλά
Φασόλια	64.144 κιλά
Κονσέρβες με κρέας	94.893 κιλά
Κονσέρβες με ψάρι	160 κιλά

Κονσέρβες με λαχανικά	46.112 κιλά
Γαλέτα	5.280 κιλά
Λίπος	89.618 κιλά
Ζάχαρη	229.506 κιλά
Μαρμελάδα	103.237 κιλά
Τυρί φέτα	2.740 κιλά
Τυρί κασέρι	875 κιλά
Σοκολάτα	8.200 κιλά
Σούπες Λαχανικά	29.825 κιλά
Καφές	5.775 κιλά
Βρώμη	165.170 κιλά
Κριθάρι	174.040 κιλά
Ιματισμός	
Αρβύλες	24.159 ζευγάρια
Χλαίνες	11.875
Μπλούζες	14.859
Παντελόνια	16.374
Πουκάμισα	14.932
Σώβρακα	25.000
Παντελόνια άσπρα	830
Μπλούζες άσπρες	760
Κουβέρτες	10.095
Χάσες (πανί)	1.996 μέτρα
Καπαρντίνα (ύφασμα)	987 μέτρα
Φανέλα (ύφασμα)	92 μέτρα
Κάλτσες	38.675 ζευγάρια
Πετσέτες	9.600
Μαντίλια	18.450
Σεντόνια	343
Μαξιλάρια	370
Μαξιλαροθήκες	200
Στρώματα	200
Αντίσκηνα	40

Γάντια πέτσινα	136 ζευγάρια
Δίκocha	1.536
Διάφορα	
Σακίδια πυρομαχικών	6.000
Φαρμακευτικό υλικό	65 κάσες
Νοσοκομειακό υλικό	1 κάσα
Υλικό διαβιβάσεων	4 κάσες
Μοτέρ	1
Πριόνια	100
Γράσο	1 βαρέλι
Συρματοπαγίδες	2.317
Φτυάρια ατομικά	3.238
Φτυάρια μεγάλα	83
Κασμάδες	5.168
Τσεκούρια	1.095
Πρόκες	14.940 κάσες
Καλώδιο τηλ.	248.500 μέτρα
Σάγματα (Σαμάρια)	213
Χαλινάρια	213
Εθνόσημα ΔΣΕ	13.400
Χαρτί	273 κάσες
Μοτοσυκλέτες	45
Κουταλοπίρουνα	3.500
Φυσιγγιοθήκες	2.502
Καρέκλες	48

Πίνακας 2: Δείχνει τη στρατιωτική βοήθεια που ήταν συγκεντρωμένη στις αποθήκες του ΔΣΕ στην Αλβανία μέχρι τις 17/4/1949⁹⁶. Τα στοιχεία σε αυτόν τον πίνακα είναι χαρακτηριστικά για το είδος της στρατιωτικής βοήθειας που στέλνονταν στον ΔΣΕ το '48-'49.

⁹⁶ Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 176, φάκελος 8/2/200

Ημερομηνία αποστολής	Ονομασία πλοίου	Σύνολο τόνων
7/11/1948	Stalowa Vola	500 πολεμικό υλικό, 400 τρόφιμα κ.α.
13/1/1949	Lechistan	740 πολεμικό υλικό, 1.210 τρόφιμα κ.α.
26/2/1949	Narwik	1.180 πολεμικό υλικό, 3.675 τρόφιμα κ.α.
27/3/1949	Boryslav	1.130 πολεμικό υλικό, 4.305 τρόφιμα κ.α.
13/4/1949	Wisla	455 πολεμικό υλικό 1.755 τρόφιμα κ.α.
15/4/1949	Karpaty	3.500 καύσιμα
13/5/1949	Olsztyn	490 πολεμικό υλικό 770 τρόφιμα κ.α.
18/6/1949	Kosciuszko	1.345 πολεμικό υλικό 3.495 τρόφιμα κ.α.
7/7/1949	Baltyk	1.235 πολεμικό υλικό 5.515 τρόφιμα κ.α.
25/7/1949	Karpaty	1.115 καύσιμα
2/8/1949	Kosciuszko	1.320 πολεμικό υλικό 1.020 τρόφιμα κ.α.
20/9/1949	Kosciuszko	210 πολεμικό υλικό 3.440 τρόφιμα κ.α.
Σύνολο: 12 αποστολές		14.390 πολεμικό υλικό 30.200 τρόφιμα κ.α.

Πίνακας 3: Δείχνει την συνολική βοήθεια σε τόνους που στάλθηκε στον ΔΣΕ, μέσω Αλβανίας, με εμπορικά πλοία, από τον Νοέμβριο μέχρι Σεπτέμβριο του 1949⁹⁷.

⁹⁷ Για πιο αναλυτικά δες στο: Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946 – 1949*, σ. 47-51

Κλείνοντας την ενότητα να αναφέρω ότι ο εφοδιασμός του ΔΣΕ από την Αλβανία σχετίζεται και με το ότι τα κύρια μέτωπα του Εμφυλίου ήταν η περιοχή του Γράμμου και του Βίτσι. Στα τρία χρόνια του πολέμου η επικράτεια του ΔΣΕ και της ΠΔΚ ήταν κατά κύριο λόγο τα ορεινά και δύσβατα μέρη ανά την Ελλάδα. Εκεί που ήταν πιο δυναμική η παρουσία του, δηλαδή στις αντίστοιχες περιοχές που βρίσκονταν κοντά στα σύνορα της Ελλάδας με την Αλβανία και την Γιουγκοσλαβία (τα βουνά της Ηπείρου και της Μακεδονίας) και λιγότερο με την Βουλγαρία, σχηματίστηκαν και τα κύρια μέτωπα του Εμφυλίου. Οι βασικοί λόγοι για τους οποίους συνέβαινε αυτό ήταν ότι τις περιοχές αυτές δεν μπορούσε να τις ελέγξει αποτελεσματικά ο κρατικός μηχανισμός της κυβέρνησης της Αθήνας λόγω του φυσικού τους ανάγλυφου, ενώ είχαν και το γεωγραφικό πλεονέκτημα να βρίσκονται σχεδόν πάνω στην συνοριακή γραμμή της Ελλάδας με τις βόρειες γειτονικές χώρες και έτσι γινόταν πιο εύκολος ο εφοδιασμός των ανταρτών.

Ήταν επίσης σωτήρια για τους αντάρτες του Δημοκρατικού στρατού στον Γράμμο και στο Βίτσι η δυνατότητά τους να καταφεύγουν στη φιλική Αλβανία για να γλιτώσουν μετά από κάποια ήττα που γνώριζαν στα σημαντικά αυτά μέτωπα του Εμφυλίου Πολέμου. Αυτό συνέβη σε μεγάλο βαθμό τον Αύγουστο του '48 μετά την υποχώρηση του ΔΣΕ από τον Γράμμο και τον ελιγμό του προς το Βίτσι, τότε ένα μέρος των ανταρτών υποχώρησε και πέρασε από το αλβανικό έδαφος. Συνέβη επίσης και τον Αύγουστο του '49. Αρχικά στα μέσα Αυγούστου μετά την ήττα που γνώρισε ο ΔΣΕ στο Βίτσι από τον ΕΣ, οι περισσότεροι αντάρτες διέφυγαν στην Αλβανία και λίγοι στην Γιουγκοσλαβία, ενώ περίπου 2.000 με 2.500 αντάρτες μεταφέρθηκαν μέσω αλβανικού εδάφους από το Βίτσι στον Γράμμο⁹⁸ για να συνεχίσουν τον αγώνα τους. Τέλος, στις 29-30/8/1949, μετά από την ήττα του ΔΣΕ στον Γράμμο, η οποία ήταν και καθοριστική για το τέλος του Εμφυλίου, οι αντάρτες υποχώρησαν συγκροτημένα στην Αλβανία από τη διάβαση της Μπάρας.

2.2 Ο εφοδιασμός του ΔΣ Πελοποννήσου από την Αλβανία

Η ανάπτυξη δυνάμεων του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο ήταν τελείως διαφορετική από αυτήν στην υπόλοιπη Ελλάδα, διότι η Πελοπόννησος ήταν μια διαφορετική

98 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 537

περίπτωση από την υπόλοιπη ηπειρωτική Ελλάδα, τόσο από γεωγραφική όσο και από κοινωνικό-πολιτική άποψη. Η περιοχή συνδεόταν τότε οδικά με την υπόλοιπη Ελλάδα μόνο από τη στενή λωρίδα γης που ενώνει την Κόρινθο με την Αττική, σημείο το οποίο ελεγχόταν από τις δυνάμεις του ΕΣ και καθιστούσε το πέρασμα εχθρικό για τις δυνάμεις του ΔΣΕ, ενώ η σύνδεση των δυνάμεων του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο με την Στερεά Ελλάδα δια θαλάσσης ήταν εξίσου δύσκολη και ακατόρθωτη.

Από κοινωνική και πολιτική άποψη η ανάπτυξη των δυνάμεων του ΔΣΕ στην περιοχή ήταν επίσης πολύ δύσκολη επειδή η χερσόνησος είναι κοντά στην Αθήνα και ελεγχόταν πιο στενά από την πρωτεύουσα. Έτσι στην Πελοπόννησο οι παρακρατικές οργανώσεις όπως η «Χ» ήταν πολύ ισχυρές και η τρομοκρατία εναντίον των αριστερών πήρε τεράστιες διαστάσεις με αποτέλεσμα πάρα πολλοί να εγκαταλείπουν τις εστίες τους στα χωρία και στις πόλεις και να μεταναστεύουν στην Αθήνα για να γλιτώσουν. Σχετικά με τα όργανα της τρομοκρατίας στην Πελοπόννησο είναι ενδεικτικά τα γεγονότα στην Καλαμάτα στις 18/1/46.⁹⁹

Έχοντάς λοιπόν τις παραπάνω δυσκολίες, ο Δημοκρατικός Στρατός στην Πελοπόννησο δεν μπορούσε να υπολογίζει στον εφοδιασμό με όπλα και άλλα υλικά από την υπόλοιπη Ελλάδα, ούτε και στην ενίσχυσή του με ανθρώπινο δυναμικό από άλλες περιοχές της χώρας. Έτσι ο ΔΣ Πελοποννήσου πήρε μια καθαρή μορφή αντάρτικου στρατού, που προκαλούσε φθορές στον αντίπαλο με αιφνιδιασμούς και ελιγμούς, ενώ εφοδιαζόταν με οπλισμό και πολεμοφόδια που αποσπούσε από αυτόν. Με την τακτική αυτή πέτυχε μια μεγάλη ανάπτυξη¹⁰⁰. Στα τέλη του 1948 είχε στις τάξεις πάνω από 3.000 ανθρώπους, ενώ πέτυχε και μεγάλες νίκες όπως την κατάληψη των Καλαβρύτων τον Απρίλιο του '48.

Όμως τους επικεφαλής του ΔΣΕ αυτό που τους απασχολούσε πολύ έντονα ήταν ο εφοδιασμός του και η ενίσχυση του ΔΣΠ από την υπόλοιπη Ελλάδα αλλά και από τα γειτονικά κράτη. Γι' αυτό και ζητούσαν επανειλημμένα τον εφοδιασμό του ΔΣΠ και γενικά των δυνάμεων στη Νότια και νησιωτική Ελλάδα από τις γειτονικές χώρες με πλοία και αεροπλάνα. Κάτι τέτοιο όμως ήταν εξαιρετικά δύσκολο κι επιτεύχθηκε μονάχα μια φορά. Ενώ στις 6/1/1948 έγινε η πρώτη και η μοναδική πετυχημένη και

99 Καμαρινός Α. (2008), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο 1946-1949*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 79-91

100 Βλ. ο.π., σελ. 165-166

συγκροτημένη αποστολή ανθρώπων του ΔΣΕ στην Πελοπόννησο. Τότε έφτασε στον Μωριά ο Σ. Γκιουζέλης και μια ομάδα 14 στελεχών. Εκείνος ανέλαβε στρατιωτικός διοικητής της ΙΙΙ Μεραρχίας του ΔΣΠ.¹⁰¹

Από τη διάσκεψη του Μπλέντ μεταξύ Βουλγαρίας και Γιουγκοσλαβίας, στην οποία συμμετείχαν και αντιπρόσωποι της ΕΣΣΔ, της Αλβανίας και του ΚΚΕ που έγινε τον Αύγουστο του 1947 στην ομώνυμη πόλη της Γιουγκοσλαβίας, φαίνεται πως μεταξύ άλλων πάρθηκε και απόφαση η Αλβανία να προσφέρει ναυτικές βάσεις στον ΔΣΕ¹⁰² για τον εφοδιασμό του.

Στις 21/1/1948 το ΚΚΕ ζητούσε από τον Μ. Σέου να πάει ένα καΐκι από την Αλβανία στην Πελοπόννησο με πολεμοφόδια το οποίο ήταν προγραμματισμένο να φύγει στις 9/1/1948 αλλά ακόμη δεν είχε φτάσει και λογικά το συγκεκριμένο δεν έφυγε ποτέ. Σημασία έχει ωστόσο ότι το ΚΚΕ έλεγε στους Αλβανούς κομμουνιστές ότι το ζήτημα έπρεπε να οργανωνόταν καλά και να μην γίνονταν καθυστερήσεις γιατί στον εφοδιασμό της Πελοποννήσου με πλοία μόνο η Αλβανία μπορούσε να βοηθήσει κι ότι, αν γινόντουσαν τακτικές αποστολές για τον εφοδιασμό του ΔΣΠ, η κατάσταση στην Πελοπόννησο μπορούσε να αλλάξει προς όφελος του.¹⁰³

Λόγω των μεγάλων δυσκολιών που υπήρχαν εξαιτίας και της δύσκολης διεθνούς θέσης στην οποία βρισκόταν η Αλβανία αλλά κυρίως λόγω της κυριαρχίας των κυβερνητικών δυνάμεων στη θάλασσα και στον αέρα, μονάχα μία αποστολή με σκάφος πήγε με επιτυχία στον Μωριά για τον ΔΣΠ όλα τα χρόνια του Εμφυλίου. Αυτή έφτασε στην Πελοπόννησο τον Ιούλιο του 1948 και μετέφερε: 2 πολύβολα Μπρέντα, 196 οπλοπολυβόλα, 500 αντιαρματικά Πάντσερ-Φάουστ και 140.000 φυσίγγια. Το σκάφος για μια μικρή απόσταση από την Αλβανία στην Πελοπόννησο έκανε 20 μέρες για να φτάσει έτσι ώστε να μην εντοπιστεί. Αρχικά αναχώρησε από την Αλβανία και κατευθύνθηκε προς την Ιταλία, μετά προς τη Λιβύη κι ύστερα προς τον Μωριά.¹⁰⁴ Η είδηση για την άφιξη του σκάφους έδωσε μεγάλη χαρά στους αντάρτες του ΔΣΕ στον Μωριά, διότι πίστευαν πως μετά από την πρώτη πετυχημένη αποστολή πολεμοφοδίων άνοιγε ο δρόμος για τον τακτικό εφοδιασμό του ΔΣΠ¹⁰⁵.

101 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. Ι, σ. 553

102 Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας...*, σ. 34

103 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/1

104 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. Ι, σ. 588

105 Καμαρινός Α. (2008), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο...*, σ. 442-443

Τον Σεπτέμβριο του '48 θα πήγαινε στην Πελοπόννησο άλλο ένα σκάφος το οποίο μετέφερε 90 τόνους πολεμικό υλικό, κυρίως νάρκες και εκρηκτικά. Λίγο πριν φτάσει το ανατίναξε η αεροπορία. Το χειρότερο όμως για τον ΔΣΠ ήταν ότι συνελήφθησαν ζωντανοί ναύτες που ήταν μέλη του πληρώματος και μετά από ανακρίσεις αποκάλυψαν το δρομολόγιο.¹⁰⁶ Οι ναυτικοί που συμμετείχαν σε αυτές τις αποστολές ήταν βαθμοφόροι του αλβανικού ναυτικού και οι περισσότεροι ήταν Έλληνες ομογενείς από την περιοχή της Χιμάρας.¹⁰⁷ Ένας από αυτούς ήταν ο Κότσο Καζάντζη, ο όποιος όταν βυθίστηκε τον Σεπτέμβριο του '48 το καΐκι που μετέφερε πολεμικό υλικό στον ΔΣΠ έφτασε στην Πελοπόννησο και έμεινε με τους αντάρτες μέχρι το τέλος του Εμφύλιου. Το φθινόπωρο του '49 συνελήφθη, το 1950 πέρασε από στρατοδικείο και καταδικάστηκε σε θάνατο με την κατηγορία της κατασκοπίας¹⁰⁸.

Μέχρι και την ολοκληρωτική ήττα του ΔΣΠ τον Απρίλη του '49 δεν πήγε άλλη αποστολή με εφόδια ή με ενισχύσεις από την Αλβανία ή από την ηπειρωτική Ελλάδα. Το τέλος του ΔΣΠ ήταν τραγικό αφού μέχρι τον Απρίλιο του '49 που τελείωσαν οι επιχειρήσεις του ΕΣ αυτός είχε χάσει σχεδόν όλο το ανθρώπινο δυναμικό του, οι νεκροί αντάρτες ήταν περίπου 3.000. Οι αιτίες της ήττας του ΔΣΠ ήταν κυρίως ότι αυτός δεν είχε τις δυνατότητες λόγω έλλειψης εφοδίων και εφεδρειών να αντιμετωπίσει τις μεγάλες και τακτικές επιχειρήσεις που ξεκίνησε ο ΕΣ στην Πελοπόννησο από τα Χριστούγεννα του '48 με τις μαζικές συλλήψεις 4.500 κατοίκων. Επίσης καθοριστικός παράγοντας για την ήττα του ΔΣΠ ήταν και η αδυναμία του ΔΣΕ στην ηπειρωτική Ελλάδα να πετύχει κάποια πολύ μεγάλη νίκη για να κρατήσει απασχολημένες τις δυνάμεις του ΕΣ εκεί, έτσι ώστε αυτές να μην έχουν τη δυνατότητα να κάνουν μεγάλες επιχειρήσεις στον Μωριά. Αυτή, πάντως, ήταν η πρώτη μεγάλη νίκη του ΕΣ από τότε που ανέλαβε την γενική αρχηγεία του Εθνικού Στρατού ο Α. Παπάγος και από τότε ο πόλεμος έγινε περισσότερο ενιαίος από πολιτική, κοινωνική και στρατιωτική άποψη.¹⁰⁹

106 Βλ. ο.π., τ. Ι, σ. 589

107 Βλ. ο.π., τ. ΙΙ, σ. 247

108 Κανελλόπουλος Γ. Ν. (2015), *Διοικητικοί μηχανισμοί και κρατικές δομές του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο: η θνησιγενής Λαϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, σ. 66

109 Βλ. ο.π., τ. ΙΙ, σ. 298

2.3 Η νοσηλεία των αντάρτων του ΔΣΕ σε νοσοκομεία στην Αλβανία

Οι τραυματίες αντάρτες του ΔΣΕ κυρίως από τις περιοχές της Ηπείρου, της Μακεδονίας και της Θράκης μεταφέρονταν για νοσηλεία σε νοσοκομεία στην Αλβανία, τη Βουλγαρία και τη Γιουγκοσλαβία. Τον τελευταίο χρόνο του Εμφυλίου μεταφέρονταν κυρίως σε νοσοκομεία στην Αλβανία και λιγότερο στην Βουλγαρία. Στην Αλβανία είχαν οργανωθεί 8 κέντρα πρώτης βοήθειας κοντά στα σύνορα με την Ελλάδα, ενώ αντάρτες του ΔΣΕ νοσηλεύονταν σε 10 νοσοκομεία σε διάφορες αλβανικές πόλεις. Το 1949 τα αλβανικά νοσοκομεία είχαν γεμίσει με τραυματίες του ΔΣΕ.¹¹⁰ Νοσοκομεία που περιέθαλπαν αντάρτες λειτουργούσαν στη Σκόδρα, στα Τίρανα, στο Δυρράχιο, στο Ελμπασάν, στην Κορυτσά, στο Αργυρόκαστρο κ.α.

Οι νοσοκομειακές εγκαταστάσεις στην Αλβανία και στις άλλες γειτονικές χώρες δεν ήταν οι καλύτερες, αλλά ήταν ανάλογες με εκείνες της Ελλάδας. Στις μαρτυρίες όσων νοσηλεύτηκαν είναι σχεδόν ανύπαρκτα τα αρνητικά σχόλια, αντίθετα περίσσευαν τα καλά λόγια για τη συμπεριφορά του προσωπικού απέναντι τους. Τότε οι αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού ήταν κάτι σαν ήρωες για τους κατοίκους των λαϊκών δημοκρατιών.¹¹¹ Στα νοσοκομεία των γειτονικών χωρών εργάζονταν και πολλοί εθελοντές γιατροί και νοσηλευτές από άλλες χώρες. Στην Αλβανία για παράδειγμα υπήρχαν αρκετοί Ούγγροι, που προσέφεραν τις υπηρεσίες τους για να βοηθήσουν τους Έλληνες αντάρτες.

Όσοι αποθεραπεύονταν και έπαιρναν εξιτήριο από τα νοσοκομεία αν ήταν σε καλή κατάσταση στέλνονταν πάλι στην Ελλάδα για να βρεθούν ξανά στα μέτωπα του πολέμου. Όσοι δεν ήταν σε κατάλληλη σωματική ή ψυχική κατάσταση για να πολεμήσουν ξανά, έκαναν είτε διάφορες βοηθητικές δουλειές στα μετόπισθεν (μεταφορά πολεμοφοδίων κ.α.) είτε φιλοξενούνταν σε διάφορα στρατόπεδα προσφύγων. Όλα αυτά ανάλογα με το πόσο σοβαρή ήταν η κατάστασή τους. Ακόμα, υπήρξαν κι αρκετοί αντάρτες του ΔΣΕ που κατέληξαν να νοσηλεύονται σε ψυχιατρικές κλινικές στις λαϊκές δημοκρατίες, λόγω ψυχικών διαταραχών που πάθαιναν στο μέτωπο, όπως η «πολεμίτιδα». Τέλος, πολλοί αντάρτες που νοσηλεύονταν σε νοσοκομεία στην Αλβανία έμειναν στην γειτονική χώρα και μετά το 1949, για να αναχωρήσουν αργότερα αφού

110 Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας...*, σ. 46

111 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 247

πρώτα θα αποθεραπεύονταν, γι' αυτά ωστόσο θα αναφερθώ αναλυτικότερα στο τρίτο κεφάλαιο.

2.4 Το ζήτημα της στράτευσης των Τσάμηδων στον Δημοκρατικό Στρατό

Οι Τσάμηδες είναι αλβανόφωνος, μουσουλμανικός, μειονοτικός πληθυσμός που κατοικούσε στην Ήπειρο και κυρίως στον Νόμο Θεσπρωτίας μέχρι τη δεκαετία του '40. Ο μειονοτικός αυτός πληθυσμός εκδιώχθηκε μαζικά (περίπου 24.000) από την Ήπειρο προς την Αλβανία, κυρίως τον Σεπτέμβρη του '44 αλλά και στις αρχές του '45, από τον ΕΔΕΣ με την κατηγορία ότι οι Τσάμηδες είχαν συνεργαστεί με τους ναζιστό-φασίστες κατακτητές στα χρόνια της Κατοχής. Όντως η πολιτική ηγεσία των Τσάμηδων υπό τον Νουρί Ντίνο Μπέη και ένα σημαντικό ποσοστό των Τσάμηδων είχαν συνεργαστεί με τους κατακτητές. Ωστόσο, το «εθνικόφρων» καθεστώς που επικράτησε στην Ελλάδα μετά τα Δεκεμβριανά σε γενικές γραμμές περιόρισε τις κατηγορίες για συνεργασία με τον κατακτητή μόνο στους μειονοτικούς πληθυσμούς (Τσάμηδες, Σλαβόφωνοι, πνευματική ηγεσία των Ελλήνων Εβραίων κ.α.). Έτσι εφαρμόστηκε μια βίαιη πολιτική απέναντι στο σύνολο των παραπάνω μειονοτικών πληθυσμών με αποτέλεσμα να εκδιωχθούν ή να αναγκαστούν να εγκαταλείψουν τη χώρα στη συντριπτική τους πλειοψηφία.

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου και, πιο συγκεκριμένα, την άνοιξη του 1949 η ηγεσία του ΚΚΕ είχε την πρόθεση να στρατολογήσει περίπου 2.000 χιλιάδες Τσάμηδες που είχαν εκδιωχθεί στην Αλβανία.¹¹² Ωστόσο κάτι τέτοιο δεν έγινε ποτέ αφού στο εσωτερικό της κοινότητας των Τσάμηδων οι ηγετικές προσωπικότητες, όπως κάποιος Κίμων Μοϊσίου πρωτοστάτησε για να μην οργανωθούν οι Τσάμηδες στον ΔΣΕ.¹¹³ Οι ηγετικές αυτές προσωπικότητες των Τσάμηδων δεν έτρεφαν συμπάθεια για την κομμουνιστική κυβέρνηση της Αλβανίας και γενικά προς τους κομμουνιστές. Ως αποτέλεσμα αυτού του κλίματος το ζήτημα της στράτευσης των Τσάμηδων στον ΔΣΕ έκλεισε οριστικά στις αρχές του καλοκαιριού το 1949, όταν αυτοί αρνήθηκαν να οργανωθούν στον ΔΣΕ, με εξαίρεση έναν μικρό αριθμό (περίπου 130-150), που

112 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 149, φάκελος 7/36/7

113 Βλ. ο.π., κουτί 176, 8/2/260

εθελοντικά δήλωσαν ότι ήθελαν να συστρατευθούν.¹¹⁴

Έχει ενδιαφέρον πάντως η προσπάθεια του ΚΚΕ να διεισδύσει στην κοινότητα των Τσάμηδων χρησιμοποιώντας κάποιον πράκτορα με το αρχικό Κ, ο οποίος παλιότερα ήταν μέλος της Κομματικής Οργάνωσης Βόλου του ΚΚΕ. Αυτός αρχικά πλησίασε και σύναψε σχέσεις με κάποια Τσάμησα με το όνομα Ρίτσα, η οποία ήταν πρώην γυναίκα του Mumiti Dino, ξαδέρφου του Νουρί Ντίνο και προερχόταν από το οικογενειακό περιβάλλον του Κίμων Μοϊσίου. Σκοπός του Κ ήταν να ανιχνεύσει τις διαθέσεις της ηγετικής ομάδας των Τσάμηδων, υπό τον Κ. Μοϊσίου, για το ζήτημα της στράτευσης των Τσάμηδων στον ΔΣΕ αλλά και για να διαπιστώσει τη γνώμη τους για τον Ε. Χότζα και την κομμουνιστική κυβέρνηση της Αλβανίας. Απ' τις εκθέσεις του Κ φαίνεται πως κατάφερε και να διεισδύσει στον οικογενειακό κύκλο και στο περιβάλλον του Μοϊσίου (ο οποίος όμως ήταν αρκετά καχύποπτος απέναντι του), αλλά και να ανιχνεύσει τη γνώμη και τη διάθεσή του ως προς τα παραπάνω ζητήματα, η οποία όμως ήταν αρνητική και δεν άλλαζε.¹¹⁵

2.5 Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις και οι διεθνείς διπλωματικές διαστάσεις σχετικά με την εμπλοκή της Αλβανίας στον ελληνικό Εμφύλιο

Οι ελληνοαλβανικές σχέσεις στα χρόνια του ελληνικού Εμφυλίου Πόλεμου το 1946 – 1949 ήταν πολύ κακές έως και εχθρικές. Αυτό οφειλόταν στις μεταξύ τους διαφορές αλλά και στη γενικότερη διεθνή κατάσταση που επικρατούσε. Τα χρόνια εκείνα διακρίνω τρία στοιχεία τα οποία επιδρούσαν καθοριστικά στη διαμόρφωση αυτού του πολύ αρνητικού κλίματος στις διπλωματικές σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών. Αυτά ήταν: το ζήτημα της Βόρειου Ηπείρου (Νότιας Αλβανίας), η υποστήριξη που παρείχε η Αλβανία στους Έλληνες αντάρτες και η ένταση της ψυχροπολεμικής κατάστασης στην Ευρώπη και στον υπόλοιπο πλανήτη. Τότε οι δύο χώρες βρίσκονταν σε διαφορετικό «διεθνή συνασπισμό κρατών», με την Ελλάδα να είναι σύμμαχος των δυτικών κρατών (ΗΠΑ, Μ. Βρετανία κ.α.) -κάτι το οποίο σχετιζόταν άμεσα με την εμφύλια κατάσταση στην οποία βρισκόταν τότε η ελληνική κοινωνία-, ενώ η Αλβανία ήταν σύμμαχος των ανατολικών κρατών (ΕΣΣΔ κ.α.). Οι δύο χώρες εκείνη την περίοδο δεν είχαν επίσημες

114 Βλ. ο.π., κουτί 176, φάκελος 8/2/188

115 Βλ. ο.π., κουτί 353, φάκελος 20/3/38

διπλωματικές σχέσεις, ενώ οι ελληνικές κυβερνήσεις εκείνης την περιόδου δήλωναν ότι βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Αλβανία.

Στην παρούσα ενότητα θα εξετάσουμε κυρίως τα δύο τελευταία ζητήματα, τα οποία έχουν μεγαλύτερη συνάφεια με το θέμα μας. Αυτό δεν σημαίνει όμως ότι και το ζήτημα των εδαφικών διαφορών μεταξύ των δύο χωρών, όπως αυτό της Β Ηπείρου (Ν Αλβανίας) δεν είχε οποιαδήποτε σχέση με το θέμα μας, έστω και έμμεση. Το ζήτημα αυτό πάντοτε εμπλεκόταν και όξυνε τα προβλήματα στις σχέσεις των δύο χωρών σε όλα ζητήματα ενώ, όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο, έγινε και αιτία διαφωνιών ανάμεσα στο ΚΚΕ και στο ΚΚΑ. Για την ιστορία πάντως το θέμα αυτό έκλεισε ουσιαστικά και έπαψε να απασχολεί τη διεθνή κοινότητα μετά τον Σεπτέμβριο του '46, όταν στη Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι η τότε ελληνική κυβέρνηση Τσαλδάρη απέσυρε το αίτημά της για το βορειοηπειρωτικό από την ημερήσια διάταξη της διάσκεψης. Μετά την Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι το 1946, δεν έγινε ποτέ ξανά κάποια ουσιαστική ανακίνηση του ζητήματος της Β Ηπείρου (Ν Αλβανίας) αν και τυπικά, το ζήτημα παρέμεινε σε εκκρεμότητα για πολλές δεκαετίες ακόμη για την ελληνική πλευρά.

Το 1946 η κατάσταση στα ελληνοαλβανικά σύνορα ήταν τεταμένη με τις δύο χώρες να αλληλοκατηγορούνται για επιθέσεις και παραβάσεις που διαπράττονταν από στρατιώτες της μιας ή της άλλης πλευράς. Το πιο σοβαρό επεισόδιο συνέβη το φθινόπωρο του 1946 στα ελληνοαλβανικά θαλάσσια σύνορα, στο στενό μεταξύ Κέρκυρας και Αγίων Σαράντα, όχι όμως μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας, αλλά μεταξύ Μ. Βρετανίας και Αλβανίας. Πρόκειται για το επεισόδιο στο στενό της Κέρκυρας στις 22/10/46, όταν δύο πλοία του Βρετανικού Βασιλικού Ναυτικού προσέκρουσαν σε θαλάσσιες νάρκες με αποτέλεσμα να χάσουν τη ζωή τους 44 Βρετανοί ναυτικοί και να καταστραφούν τα δυο βρετανικά αντιτορπιλικά πλοία.¹¹⁶ Το επεισόδιο αυτό δημιούργησε μεγάλες εντάσεις μεταξύ της Μ. Βρετανίας και της Αλβανίας με την πρώτη να κάνει λόγο για ευθύνη της Αλβανίας στην τοποθέτηση των ναρκών και την δεύτερη να κατηγορεί την Μ. Βρετανία για παραβίαση των χωρικών της υδάτων. Τελικά το ζήτημα έκλεισε τον Απρίλιο του 1949 στο Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, το οποίο κήρυξε την Αλβανία υπεύθυνη για την τοποθέτηση των ναρκών και την επιδίκασε με το

116 χ.σ. (23/10/1946), «Δύο βρετανικά πολεμικά προσέκρουσαν επί ναρκών εις το στενόν Κέρκυρας», *Ελευθερία*, 654, σελ. 4

ποσό των 750.000 βρετανικών λιρών ως αποζημίωση προς την Μ. Βρετανία.¹¹⁷

Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα ήταν ένας ακόμη πολύ σοβαρός λόγος που επιδείνωνε τις σχέσεις των δύο χωρών. Οι ελληνικές κυβερνήσεις αρχικά υπό τον Κ. Τσαλδάρη και αργότερα υπό τον Θ. Σοφούλη κατηγορούσαν την ΛΔ της Αλβανίας, όπως και τις άλλες γειτονικές βαλκανικές χώρες, ότι παρείχε στήριξη στο ΚΚΕ και εφοδίαζε τους αντάρτες του ΔΣΕ. Στις 26/9/46 η εφημερίδα «*Ελευθερία*» δημοσιεύει άρθρο που αναφέρει ότι η ελληνική κυβέρνηση θα προσφύγει στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ διότι θεωρεί ότι η επιδείνωση της δημόσιας τάξης προκαλείται από το εξωτερικό, αφού η Αλβανία και η Γιουγκοσλαβία εφοδιάζουν τους «*συμμορίτες*».¹¹⁸ Λίγο καιρό αργότερα, στις 3/12/46, η επίσημη ελληνική κυβέρνηση προσέφυγε στον ΟΗΕ για να καταγγείλει την ανάμειξη των βόρειων γειτονικών χωρών στον ελληνικό Εμφύλιο.¹¹⁹ Το θέμα εξετάστηκε αμέσως στο Συμβούλιο Ασφαλείας του ΟΗΕ και μέσα στον Δεκέμβρη του '46 αυτό αποφάσισε να συσταθεί μια διεθνής επιτροπή, η λεγόμενη «μεικτή επιτροπή» που θα ερευνούσε την κατάσταση που επικρατούσε στα σύνορα μεταξύ των τεσσάρων βαλκανικών χωρών (Ελλάδα, Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία), την οποία θα βοηθούσαν στο έργο της και τέσσερις «σύνδεσμοι», ένας από κάθε χώρα. Οι τρεις γειτονικές χώρες δεν δέχονταν οι έρευνες της επιτροπής να επεκταθούν και στο έδαφός τους και ζητούσαν να περιοριστούν στην ελληνική επικράτεια διότι, όπως υποστήριζαν, εκεί βρίσκονταν όλες οι αιτίες που προκαλούσαν την ένταση και τις ταραχές στην Ελλάδα και στα σύνορα. Το έργο της επιτροπής ήταν να ερευνήσει και να διαπιστώσει την κατάσταση που επικρατούσε στα σύνορα και βάσει της έρευνας θα κατέληγε σε ένα πόρισμα το οποίο ενδεχομένως να βοηθούσε στη λύση του προβλήματος.

Η επιτροπή ξεκίνησε τις εργασίες της στα τέλη Ιανουάριο του '47, σε μια περίοδο που ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα είχε αρχίσει να εντείνεται. Στην πρώτη συνεδρίασή της, που ξεκίνησε στις 30/1/1947 και διεξήχθη στην Αθήνα στο ξενοδοχείο «*Άκροπολη*», υπό τις έντονες διαδηλώσεις των μελών και φίλων του ΕΑΜ, κλήθηκαν να συμμετάσχουν και να τοποθετηθούν και οι τέσσερις «σύνδεσμοι». Στις εισηγήσεις τους οι αντιπρόσωποι της Ελλάδας, της Αλβανίας, της Γιουγκοσλαβίας και της Βουλγαρίας αντάλλασσαν βαριές κατηγορίες και απέδιδαν την ευθύνη για την κατάσταση, οι μεν

117 χ.σ. (10/4/1949), «Κατεδικάσθη η Αλβανία δια τας νάρκας», *Ελευθερία*, 1413, σελ. 6

118 χ.σ. (26/9/1946), «Ο κ. Κ. Τσαλδάρης εκήρυξε την χώραν ημιεμπόλεμον», *Ελευθερία*, 631, σελ. 1, 4

119 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 563

γειτονικές χώρες στην Ελλάδα η δε Ελλάδα στους γείτονες. Ο Έλληνας αντιπρόσωπος Α. Κύρου στην τοποθέτησή του υποστήριξε ότι οι βόρειοι γείτονες της Ελλάδας υποκινούσαν και ευθύνονταν σε μεγάλο βαθμό για τις ταραχές που συνέβαιναν στην Ελλάδα και ότι οι αιτίες αυτής της κατάστασης δεν βρίσκονταν στο εσωτερικό της χώρας. Επίσης δήλωσε ότι περίπου επτά με οχτώ χιλιάδες ένοπλοι Έλληνες κομμουνιστές βρίσκονταν στην Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία κυρίως, όμως, στο Μπούλκες της Γιουγκοσλαβίας, όπου εκπαιδεύονταν και εφοδιάζονταν με πολεμικό υλικό. Υποστήριξε επίσης ότι σε περιοχές των γειτονικών χωρών που βρίσκονται κοντά στα σύνορα με την Ελλάδα λειτουργούσαν στρατιωτικά νοσοκομεία, αποθήκες πυρομαχικών και στρατώνες τα οποία τα χρησιμοποιούσαν οι αντάρτες.¹²⁰ Ο Αλβανός αντιπρόσωπος Ν. Κερέτζι, στην τοποθέτησή του υποστήριξε ότι οι αιτίες που προκαλούσαν αυτή την κατάσταση ήταν το καθεστώς τρομοκρατίας και καταπίεσης που εφάρμοζαν οι ελληνικές αρχές προς τον κόσμο του ΕΑΜ, ενώ για τα επεισόδια και την ένταση που είχε δημιουργηθεί στα σύνορα μεταξύ των δύο χωρών δήλωσε ότι αιτία γι' αυτό ήταν η ιμπεριαλιστική πολιτική που ασκούσε η ελληνική κυβέρνηση ως προς την Αλβανία (αναφερόταν στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας στην Β Ήπειρο) κι ότι αυτό συνδεόταν με την κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της Ελλάδας. Δήλωσε επίσης ότι η αλβανική κυβέρνηση δεν είχε κρύψει ποτέ ότι έδωσε άσυλο σε όσους Έλληνες κατέφυγαν στην Αλβανία για να γλιτώσουν από τις άγριες διώξεις που είχαν εξαπολύσει εναντίον τους οι ελληνικές αρχές.¹²¹

Τον Ιούνιο του '47 η επιτροπή ολοκλήρωσε τις έρευνές της, οι όποιες τελικά δεν επεκτάθηκαν στο εσωτερικό των βόρειων γειτονικών χωρών αφού αυτές αρνήθηκαν. Γενικότερα η πρώτη αυτή επιτροπή κατέληξε σε διαφωνία μεταξύ των μελών της: 8 εκπρόσωποι κρατών έκριναν ότι η Αλβανία, η Γιουγκοσλαβία και η Βουλγαρία ευθύνονταν για την κατάσταση στην Ελλάδα, η Πολωνία και η ΕΣΣΔ έκριναν ως υπεύθυνη την ελληνική κυβέρνηση, εξαιτίας των διωγμών και της τρομοκρατίας που εφάρμοζε εναντίον των δημοκρατών πολιτών, ενώ η Γαλλία απείχε. Μέσα στο Συμβούλιο Ασφαλείας φαινόταν ότι δεν μπορούσε να υπάρξει κάποια κατάληξη και ότι το μόνο που γινόταν ήταν η συνέχιση μια διαμάχης που οδηγούσε σε μια όλο και

120 χ.σ. (4/2/1947), «Ο μακρός λόγος του Έλληνος συνδέσμου εις την Εξεταστικήν Επιτροπίν», *Ελευθερία*, 741, σελ. 3

121 χ.σ. (8/2/1947), «Ο Αλβανός σύνδεσμος ηγόρευσε χθες κατηγορήσας την ελλ. κυβέρνηση», *Ελευθερία*, 745, σελ. 3

μεγαλύτερη απόσταση τους πρώην συμμάχους.¹²² Παρ' όλα αυτά η επιτροπή κατέληξε σ' ένα πόρισμα τον Ιούνιο του '47, όπου αναφέρει ότι μέχρι τότε η Γιουγκοσλαβία, και σε μικρότερο βαθμό η Αλβανία και η Βουλγαρία, υποστήριζαν τον πόλεμο των ανταρτών στην Ελλάδα. Για την Αλβανία ανέφερε ότι παρείχε πολιτική και στρατιωτική εκπαίδευση σε Έλληνες αντάρτες σε στρατόπεδο κοντά στα Τίρανα.¹²³ Η αλβανική κυβέρνηση καθώς και οι κυβερνήσεις των άλλων δύο χωρών δεν συμφώνησαν με το πόρισμα της επιτροπής θεωρώντας πως αυτό ήταν μονόπλευρο και στρεφόταν εναντίον τους.

Στις 15/9/47 το ελληνικό ζήτημα διαγράφηκε από την ημερήσια διάταξη του Συμβουλίου Ασφαλείας του ΟΗΕ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο ΟΗΕ έπαψε να ενδιαφέρεται γι' αυτό. Στις 21/10/47 το ζήτημα απασχόλησε τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ. Αυτή αποφάσισε με ψήφους (40 υπέρ, 6 κατά και 11 αποχές) τη δημιουργία ενός μόνιμου μηχανισμού ελέγχου της κατάστασης στα Βαλκάνια, κι έτσι δημιουργήθηκε η Ειδική Επιτροπή του ΟΗΕ για τα Βαλκάνια (UNSCOB).¹²⁴ Ο ρόλος της ήταν ενημερωτικός και διαμεσολαβητικός.¹²⁵ Τα κράτη που τη συγκροτούσαν ήταν: ΗΠΑ, Μ. Βρετανία, Γαλλία, Ολλανδία, Κίνα, Πακιστάν, Αυστραλία, Βραζιλία και Μεξικό. Τα αποτελέσματά της ήταν μονόπλευρα αφού καμία από τις γειτονικές χώρες δεν συνεργαζόταν ουσιαστικά μαζί της και δεν αναγνώριζε τα αποτελέσματα των ερευνών της. Επίσης δεν συμμετείχε καμία χώρα του Σοσιαλιστικού μπλοκ, αφού διαφωνούσαν με τη δημιουργία της. Η επιτροπή πάντως μέχρι και το τέλος του Εμφυλίου έβγαζε πορίσματα που ενοχοποιούσαν αποκλειστικά την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία για τις εξελίξεις στην Ελλάδα, επειδή τροφοδοτούσαν με όπλα τους αντάρτες, τους επέτρεπαν να διαφεύγουν στο έδαφός τους, τους περιέθαλπαν στα νοσοκομεία τους και τους εκπαίδευαν. Δεν έβλεπε ούτε ότι για την κατάσταση στην Ελλάδα υπήρχαν άμεσες εσωτερικές κοινωνικές και πολιτικές αιτίες, αλλά ούτε και την άμεση επέμβαση της Μ. Βρετανίας και των ΗΠΑ. Έκανε ακόμα και ανυπόστατες δηλώσεις, όπως το ότι η Αλβανία και η Γιουγκοσλαβία κατασκεύαζαν το αεροδρόμιο του ΔΣΕ στις Πρέσπες!¹²⁶

122 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, 3, τ.ΙΙ, σ. 563

123 χ.σ. (25/6/1947), «Η πλήρης έκθεση της επιτροπής ερεύνης», *Ελευθερία*, 860, σελ. 1, 4

124 United Nations Special Committee on the Balkans

125 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. ΙΙ, σ. 564

126 Βλ. ο.π., τ. ΙΙ, σ. 566

Από τα μέσα του '47 πλήθυναν οι ειδήσεις στον ελληνικό αστικό και φιλοκυβερνητικό τύπο που ανέφεραν ότι οι αντάρτες του ΔΣΕ εξορμούσαν από αλβανικά εδάφη ή ότι κατέφευγαν εκεί, καθώς και ότι η Αλβανία τροφοδοτούσε με πολεμικό υλικό και άλλα εφόδια τον ΔΣΕ και ότι υποστήριζε την ΠΔΚ. Τέτοιες ήταν οι περιπτώσεις των μαχών που έδωσε ο ΔΣΕ με τον ΕΣ στην Κόνιτσα τον Ιούλιο του '47 και τις πρώτες μέρες του Γενάρη του '48. Ενώ γινόταν λόγος και για το ότι η Αλβανία και οι άλλες γειτονικές βαλκανικές χώρες αμφισβητούσαν την ιδιότητα του κυρίαρχου κράτους στην Ελλάδα κι αυτό ερμηνευόταν ως προοίμιο αναγνώρισης της «κυβέρνησης των βουνών» δηλαδή της ΠΔΚ.¹²⁷ Ωστόσο, μέχρι και το τέλος του Εμφυλίου, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ούτε η Αλβανία αλλά ούτε και καμία άλλη χώρα του σοσιαλιστικού μπλοκ αναγνώρισαν επισήμως την ΠΔΚ.

Από το καλοκαίρι του '48 και ειδικά μετά τη διαγραφή του Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας από την Κομινφόρμ τον Ιούνιο του 1948, έως δηλαδή και την ήττα του ΔΣΕ στο Γράμμο τον Αύγουστο του '49, τα κύρια μέτωπα του αγώνα ήταν τα βουνά της Ηπείρου, κυρίως ο Γράμμος και το Βίτσι. Όλη εκείνη την περίοδο η ελληνική κυβέρνηση και η UNSCOB που συνέχιζε τις έρευνες κατήγγειλαν ότι οι αντάρτες ενισχύονταν από την Αλβανία με κάθε τρόπο, ότι διέφευγαν προς τα εκεί κι ότι η Αλβανία είχε γίνει η κύρια δίοδος και τροφοδότης των ανταρτών. Ταυτόχρονα η επίσημη ελληνική κυβέρνηση, οι Η.Π.Α. και η Μ. Βρετανία ασκούσαν πιέσεις στο Συμβούλιο Ασφαλείας και στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ προκειμένου η αλβανική κυβέρνηση να πάψει να ενισχύει τους αντάρτες και πρότειναν πέρα από διαβήματα διαμαρτυρίας προς την Αλβανική κυβέρνηση, να επιβληθούν οικονομικές κυρώσεις στην Αλβανία καθώς και ναυτικός και αεροπορικός αποκλεισμός. Γινόντουσαν μέχρι και σχέδια ανατροπής της κομμουνιστικής αλβανικής κυβέρνησης, για τα οποία ήταν ενήμερος και σύμφωνος και ο Αλ. Παπάγος, αρχιστράτηγος των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων.¹²⁸

Μετά την απόφαση της γιουγκοσλάβικης κυβέρνησης να κλείσει τα σύνορα με την Ελλάδα για τους αντάρτες στις αρχές Ιουλίου του '49 η διεθνής θέση της Αλβανίας είχε επιβαρυνθεί ιδιαίτερα, αφού κατηγορούταν ότι είχε γίνει η κύρια βάση ανεφοδιασμού των ανταρτών.¹²⁹ Η ήττα των δυνάμεων του ΔΣΕ στα τέλη Αυγούστου του

127 χ.σ. (18/12/1947), «Η Βουλγαρία και η Αλβανία αμφισβητούν εις την Ελλάδα ιδιότητα κυρίαρχου κράτους», *Ελευθερία*, 1009, σελ. 1

128 Ντάγιος Σ. Γ. (2007), «Ο αλβανικός παράγοντας...», σ. 143

129 χ.σ. (14/7/1949), «Η Αλβανία απέβη η κύρια βάση του ανεφοδιασμού των συμμοριτών», *Ελευθερία*,

’49 στον Γράμμο ήταν καθοριστική για το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Μετά την ήττα οι μαχητές του ΔΣΕ κατέφυγαν στην ΛΔ της Αλβανίας με την αλβανική κυβέρνηση να δηλώνει ότι είχε ξεκινήσει την διαδικασία του αφοπλισμού των ανταρτών αφού είχε βρεθεί τότε σε πολύ δύσκολή θέση λόγω των πιέσεων που ασκούσαν από τις δυτικές χώρες στον ΟΗΕ και υπήρχε κίνδυνος να της επιβληθούν κυρώσεις επειδή ενίσχυε τον ΔΣΕ και την ΠΔΚ. Τον Σεπτέμβριο του ’49 η Αλβανία βρέθηκε σε ακόμη δυσκολότερη θέση, όταν η ελληνική κυβέρνηση δήλωσε στον ΟΗΕ ότι σε περίπτωση που γινόταν νέα ένοπλη εισβολή των ανταρτών από την Αλβανία θα την θεωρούσε ως ένοπλη επίθεση της Αλβανίας εναντίον της Ελλάδας και ότι θα ασκούσε το δικαίωμα της αυτοάμυνας σύμφωνα με το άρθρο 51 του καταστατικού χάρτη του ΟΗΕ. Έτσι η ΛΔ της Αλβανίας δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει περισσότερο στην προσπάθεια της να στηρίξει των αγώνα του ΔΣΕ και του ΚΚΕ στο πλαίσιο της διεθνιστικής αλληλεγγύης αφού το 1949 είχε βρεθεί γεωγραφικά απομονωμένη, ήταν έντονα απειλούμενη από τις δυτικές χώρες και οικονομικά και στρατιωτικά ήταν πολύ φτωχή και αδύναμη.

3. Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στη ΛΔ της Αλβανίας

Λέγοντας Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες εκείνη την περίοδο αναφερόμαστε σε ένα σύνολο κατοίκων της Ελλάδας οι οποίοι είχαν συνδεθεί πολιτικά με την Αριστερά, είτε ως μέλη Αριστερών οργανώσεων (ΚΚΕ, ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΔΣΕ κ.α.) είτε ως απλοί φίλοι και συμπαθούντες της καθ' όλη τη δεκαετία του '40. Οι άνθρωποι αυτοί για να μην υποστούν διώξεις από το επίσημο «εθνικόφρων» και αντικομμουνιστικό καθεστώς που επικράτησε στην Ελλάδα μετά το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949, αλλά και πιο πριν, κατέφυγαν αρχικά στις βόρειες γειτονικές χώρες της Ελλάδας (την Αλβανία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Βουλγαρία) και αργότερα διασκορπίστηκαν σε άλλες χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στην ΕΣΣΔ.

Τον δρόμο της πολιτικής προσφυγιάς προς την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία πήραν ήδη από το '45 εκατοντάδες στελέχη και μέλη του ΚΚΕ καθώς και αγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, εξαιτίας του μεγάλου τρομοκρατικού κύματος που εξαπολύθηκε εναντίον τους από ακροδεξιές και παρακρατικές οργανώσεις, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας της Βάρκιζας και τον αφοπλισμό του ΕΛΑΣ, την άνοιξη του '45. Το μεγάλο, όμως, κύμα πολιτικών προσφυγών από την Ελλάδα αναπτύχθηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πολέμου '46-'49 και κορυφώθηκε μετά την ήττα του ΔΣΕ στον Γράμμο, τον Αύγουστο του '49.

Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων εκτιμάται από 55.881 έως και 130.000. Η απόκλιση είναι μεγάλη, ωστόσο, μέχρι και σήμερα δεν φαίνεται να υπάρχει σαφής εικόνα για τον συνολικό αριθμό. Η πλειοψηφία των πολιτικών προσφύγων ήταν ελληνικής καταγωγής και προέρχονταν από όλες τις περιοχές της ελληνικής επικράτειας οι περισσότεροι, όμως, ήταν από την Κεντρική και Βόρεια Ελλάδα. Υπήρχαν και πολλές χιλιάδες μειονοτικοί Σλαβομακεδόνες από την περιοχή της Φλώρινας, της Καστοριάς, της Πέλλας κ.α. Οι πληθυσμοί αυτοί διώκονταν από το επίσημο ελληνικό καθεστώς όχι μόνο επειδή μπορεί να ήταν αριστεροί, αλλά και επειδή ήταν Σλάβοι μειονοτικοί. Με κάθε επιφύλαξη θα αναφέρω πως εκτιμάται ότι οι Σλαβομακεδόνες πολιτικοί πρόσφυγες από την Ελλάδα ήταν 19.912.¹³⁰

Μεταξύ των πολιτικών προσφύγων υπήρχαν διαφορετικές περιπτώσεις-

130 Τσέκου Κ. (2013), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, σ. 18

κατηγορίες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Τέτοιες μπορούμε να πούμε πως ήταν οι εξής:

1. Στελέχη και μέλη του ΚΚΕ
2. Μαχητές, αξιωματικοί και στρατιώτες του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, που πήραν το δρόμο της προσφυγιάς, κατά τη μεταβαρκιζιανή περίοδο, για την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία.
3. Μαχητές, αξιωματικοί και στρατιώτες του ΔΣΕ που είτε είχαν καταταχθεί εθελοντικά σε αυτό, ή είχαν επιστρατευτεί με αναγκαστικό τρόπο.
4. Άμαχοι, κάτοικοι των παραμεθόριων περιοχών της Βόρειας Ελλάδας που αναγκάστηκαν να εκκενώσουν τα χωριά τους από τον ΔΣΕ και να τον ακολουθήσουν στις λαϊκές δημοκρατίες.
5. Παιδιά.
6. Σλαβομακεδόνες, είτε άμαχοι, είτε αντάρτες.
7. Αιχμάλωτοι στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, που κρατούσε ο ΔΣΕ.

Σχεδόν όλες οι παραπάνω περιπτώσεις μπορούμε να πούμε ότι συναντώνται στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες που πήγαν στη Λαϊκή Δημοκρατία της Αλβανίας. Στο κεφάλαιο αυτό θα εξετάσουμε τις περιπτώσεις των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων που πέρασαν στην Αλβανία από το '45 μέχρι και το τέλος του Εμφυλίου Πολέμου, το '49, καθώς και το πώς έζησαν εκεί, για πόσο, πώς και γιατί οι περισσότεροι απομακρύνθηκαν από τη γειτονική χώρα για να πάνε αλλού και τότε επαναπατρίστηκαν όσοι έμειναν στην Αλβανία.

3.1 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στο Ρουμπίκ της Αλβανίας το 1945

Τον Απρίλιο του '45 ο Ν. Ζαχαριάδης ήρθε σε συμφωνία με τον Αλβανό Πρωθυπουργό και Ά Γραμματέα του ΚΚΑ, Ε. Χότζα, για να μεταφερθούν στην Αλβανία μερικές εκατοντάδες καταδιωκόμενα στελέχη, μέλη και αγωνιστές του ΚΚΕ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.¹³¹ Σύμφωνα με τον Χ. Καινούργιο, μαχητή του ΕΛΑΣ ο οποίος ήταν ένας απ' όσους βρήκαν προσωρινό καταφύγιο στην Αλβανία το '45, εκεί κατέφυγαν συνολικά

¹³¹ Μαραντζίδης Ν, Τσίβος Κ. (2012), *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα: Το ΚΚΕ μέσα από τα τσέχικα αρχεία 1946-1968*, σ. 86

πάνω από 400 Έλληνες και έμειναν στη γειτονική χώρα από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο του '45 σε ένα στρατόπεδο στο Ρουμπίκ της Βόρειας Αλβανίας.

Την πρώτη Απριλίου του '45, μια μικρή ομάδα Ελλήνων πολιτικών προσφύγων πέρασε τα ελληνοαλβανικά σύνορα για να προφυλαχθεί από τη μεταβαρκιζιανή τρομοκρατία. Αρχικά, αυτοί έμειναν για λίγες μέρες στο Ελμπασάν όπου να συγκεντρωθούν εκεί και άλλοι για να μεταφερθούν μετά όλοι μαζί σε ένα στρατόπεδο στο χωριό Επισκοπή στη ΝΑ Αλβανία, κοντά στα σύνορα με την τότε Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας. Τις πρώτες μέρες έμεναν εκεί περίπου 200 πολιτικοί πρόσφυγες. Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν από την Ήπειρο, αλλά υπήρχαν και αρκετοί από τη Δυτική Μακεδονία και την Αθήνα.¹³²

Στο μικρό διάστημα της παραμονής τους εκεί έμεναν σε κάποιους παλιούς ιταλικούς στρατώνες που είχαν κτιστεί κατά την περίοδο της ιταλικής κατοχής της Αλβανίας. Τα κτίρια αυτά ήταν σε κακή κατάσταση και, γενικά, οι συνθήκες διαβίωσης δεν ήταν καλές. Για παράδειγμα, οι ίδιοι οι πρόσφυγες έφτιαξαν τα στρώματα του ύπνου τους με ξερά κλαδιά, ενώ σκεπάζονταν ομαδικά με κάποιο σκέπασμα τύπου βελέντζας. Κατά τη διαμονή τους εκεί ήταν οργανωμένοι σε ομάδες συμβίωσης, στα πρότυπα της οργανωμένης ζωής των εξόριστων στα ξερονήσια, την περίοδο του Μεταξά και της Κατοχής. Κάποιοι, μάλιστα, από τους πολιτικούς πρόσφυγες στην Αλβανία ήταν παλιότερα και εξόριστοι στον Αη Στράτη κι αλλού.¹³³

Όσον αφορά το πρόγραμμα τους, αυτό περιλάμβανε αρχικά πρωινή γυμναστική και ύστερα πολιτικά μαθήματα. Το βράδυ ήταν ελεύθεροι να βγαίνουν στο χωριό της Επισκοπής, όπου τον περισσότερο χρόνο τον περνούσαν στα ιαματικά λουτρά. Επειδή, όμως, δεν υπήρχε γιατρός ή κάποιος άλλος ειδικός για να τους συμβουλέψει για το πόση ώρα έπρεπε να κάθονται στο ζεστό νερό, πολλοί κάθονταν για πολλή ώρα με αποτέλεσμα να τραυματιστούν και να πάθουν ελαφριά εγκαύματα.¹³⁴

Όσο οι μέρες περνούσαν, έφταναν στο στρατόπεδο της Επισκοπής κι άλλοι πολιτικοί πρόσφυγες. Έτσι, όταν στα τέλη Απριλίου τους ανακοινώθηκε ότι θα μεταφέρονταν σε άλλο στρατόπεδο στη Β Αλβανία, είχαν συγκεντρωθεί στην Επισκοπή πάνω από 250 καταδιωκόμενοι πολιτικοί πρόσφυγες.¹³⁵

132 Κανιούργιος Χ. Δ. (2003), *Στα άδυτα του Εμφυλίου: στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*, σ. 49

133 Βλ. ο.π., σ. 49 - 50

134 Βλ. ο.π., σ. 52

135 Βλ. ο.π., σ. 53

Ουσιαστικά στο στρατόπεδο της Επισκοπής έμειναν λιγότερο από έναν μήνα. Από τα τέλη Απριλίου έως τον Οκτώβριο του '45 έμειναν σε ένα στρατόπεδο κοντά στο Ρουμπίκ. Το Ρουμπίκ είναι μια μικρή πόλη στον βορρά της Αλβανίας και βρίσκεται πάνω από τον ποταμό Fani i Madhë. Το στρατόπεδο εκεί ήταν νεόκτιστο και ήταν κοντά σ' ένα εργοστασιακό συγκρότημα βαριάς μεταλλουργικής βιομηχανίας. Στο μέρος αυτό εγκαταστάθηκαν αρχικά περίπου 250 πολιτικοί πρόσφυγες.¹³⁶

Κατά τη διαμονή τους εκεί οργανώθηκαν σε τμήματα και με συνελεύσεις ορίστηκαν οι υπεύθυνοι κάθε τμήματος καθώς και το διοικητικό συμβούλιο όλης της ομάδας συμβίωσης. Σύμφωνα με τον Χ. Καινούργιο, οι μισοί από τους πολιτικούς πρόσφυγες ήταν μέλη του ΚΚΕ, ενώ οι άλλοι ήταν μόνο πρώην αξιωματικοί και στρατιώτες του ΕΛΑΣ. Υπεύθυνοι για την οργάνωση και τον προγραμματισμό των δραστηριοτήτων τους ήταν η κομματική επιτροπή και το διοικητικό συμβούλιο, σε συνεργασία με τα τοπικά όργανα των αλβανικών αρχών. Είχε οριστεί και μέλος της ΚΕ του ΚΚΑ να φροντίζει για την ομάδα των προσφύγων, προτείνοντας διάφορα μέτρα στην αλβανική κυβέρνηση και στο κόμμα. Επίσης, οι πολιτικοί πρόσφυγες του Ρουμπίκ κρατούσαν επαφή με την ΚΕ του ΚΚΕ στην Ελλάδα, μέσω του Γραφείου Ηπείρου. Ο Χ. Καινούργιος γράφει πως υπεύθυνος για αυτό ήταν ο Γ. Κοντογιώργης, δικηγόρος με καταγωγή από τη Λευκάδα, ο οποίος παλιότερα ήταν εξόριστος και στον Αη Στράτη. Αυτός πηγαινοερχόταν στα Τίρανα όπου είχε επαφές με τις αρμόδιες αλβανικές υπηρεσίες, συχνά και με εκπροσώπους του ΚΚΕ στην Αλβανία.¹³⁷

Η διατροφή τους περιλάμβανε ό,τι και το συσσίτιο του αλβανικού στρατού, δηλαδή έτρωγαν ό,τι και οι Αλβανοί στρατιώτες. Μέσα στην εβδομάδα έτρωγαν: ρύζι, όσπρια, λαχανικά και βοδινό κρέας δύο με τρεις φορές την εβδομάδα. Το ψωμί που έτρωγαν ήταν καλαμποκίσιο (μπομπότα). Ο εφοδιασμός γινόταν με ευθύνη του Αλβανικού Λαϊκού Στρατού από τα Τίρανα ενώ οι μεταφορές σε τρόφιμα και άλλα υλικά γινόντουσαν με αυτοκίνητα που είχαν διατεθεί στην ομάδα των πολιτικών προσφύγων. Γενικά πάντως με το φαγητό αυτό δεν χόρταιναν και γι' αυτό συμπλήρωναν τη διατροφή τους με ψάρια που ψάρευαν από το ποτάμι, ενώ κάποιοι έτρωγαν ακόμη και χελώνες.¹³⁸

Οι καθημερινές ασχολίες και δραστηριότητες των προσφύγων στο Ρουμπίκ ήταν

136 Βλ. ο.π., σ.55

137 Βλ. ο.π., σ. 58

138 Βλ. ο.π., σ. 58

κυρίως μορφωτικές και εκπαιδευτικές και περιλάμβαναν πολιτικά και θεωρητικά μαθήματα Μαρξισμού-Λενινισμού. Δεν έκαναν καθόλου χειρωνακτικές εργασίες. Επίσης, είχε οργανωθεί και σχολή οδηγών όπου γινόντουσαν μαθήματα οδήγησης αυτοκινήτου και μοτοσυκλέτας. Κατά τη διάρκεια των μαθημάτων συνέβαιναν διάφορα ατυχήματα, μέχρι και σπασίματα χεριών και ποδιών, αφού πολλοί από τους μαθητευόμενους μέχρι τότε δεν είχαν ανέβει ούτε σε ποδήλατο. Οργανώνονταν ακόμη και εκδρομές στη γύρω περιοχή.¹³⁹

Ακόμα, έκαναν και στρατιωτικές ασκήσεις. Σύμφωνα, όμως, με αυτά που αναφέρει ο Καινούργιος, μέσα στους 6 μήνες της διαμονής εκεί, μόνο 2-3 φορές έκαναν στρατιωτικές ασκήσεις με πραγματικά πυρά. Σε αυτές τις ασκήσεις ο αλβανικός στρατός τους είχε εξασφαλίσει οπλισμό, πυρομαχικά, μέχρι και σωλήνες όλμου. Ο Χ. Καινούργιος θεωρούσε ότι αυτές οι ασκήσεις δεν έγιναν μόνο για λόγους διεθνιστικής αλληλεγγύης αλλά για έναν σοβαρό λόγο που αφορούσε την εσωτερική κατάσταση στην Αλβανία. Μέχρι και το καλοκαίρι του '45 υπήρχαν στα βουνά της Βόρειας Αλβανίας αντάρτες του Balli Kombëtar (Εθνικό Μέτωπο), ένοπλη εθνικιστική και αντικομμουνιστική αλβανικής οργάνωση που δραστηριοποιήθηκε από το '42 μέχρι το '45, και που από το '44 μέχρι το '45 διεξήγαγε ένοπλο αντάρτικο αγώνα εναντίων της κομμουνιστικής κυβέρνησης της Αλβανίας υπό τον Ε. Χότζα, η οποία αναδείχθηκε μετά την Απελευθέρωση το '44. Έτσι, η ομάδα των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων σε συνεργασία με τον αλβανικό στρατό είχε εκπονήσει σχέδια ένοπλης αντιμετώπισης τυχόν επίθεσης «μπαλιστών» εναντίον τους ή στον χώρο του εργοστασίου. Οπότε, δεν ήταν καθόλου τυχαίο που οι αλβανικές αρχές είχαν φτιάξει το στρατόπεδο εντός του χώρου του εργοστασίου.¹⁴⁰ Από την καθοδήγηση του ΚΚΕ και του ΚΚΑ υπήρχε αυστηρή οδηγία για τη μυστικότητα του στρατοπέδου.

Τα απογεύματα ήταν ελεύθεροι να κάνουν βόλτες στον χώρο, να κολυμπάνε στο ποτάμι, να ψαρεύουν και γενικότερα να ψυχαγωγούνται με τον τρόπο τους. Όμως, υπήρξαν και προβλήματα τα οποία είχαν να κάνουν με αρρώστιες. Το καλοκαίρι του '45 πολλοί πρόσφυγες αρρώστησαν από δυσεντερία και ελονοσία, η επιδημία όμως αντιμετωπίστηκε άμεσα. Σε συνεργασία με τις αλβανικές αρχές δόθηκε η απαραίτητη ιατρική βοήθεια, οργανώθηκε αναρρωτήριο και δόθηκαν οι απαραίτητες οδηγίες

139 Βλ. ο.π., 125, σ. 62

140 Βλ. ο.π., 125, σ. 62

προφύλαξης και καταπολέμησης της επιδημίας.¹⁴¹

Όσον αφορά την ψυχολογική διάθεση των προσφύγων στο Ρουμπίκ, ο Καινούργιος αναφέρει ότι αυτή δεν ήταν καλή. Τους έλειπαν οι οικογένειες τους, νοσταλγούσαν τα μέρη τους, τους επηρέαζε η μακροχρόνια διαμονή τους στις καταθλιπτικές και αφόρητες συνθήκες ενός στρατοπέδου. Επίσης, ήταν έντονα προβληματισμένοι με την κατάσταση στην Ελλάδα και με τις επιλογές του ΚΚΕ από τη Συμφωνία της Βάρκιζας και ύστερα. Σχετικά με το τελευταίο, ο Χ. Καινούργιος θυμάται ότι μια μέρα είχαν συνταραχτεί όλοι τους όταν σε μια συνέλευσή τους, ένα στέλεχος του ΚΚΑ που τους είχε επισκεφτεί (στελέχη του ΚΚΑ τους επισκέπτονταν τακτικά), τους δήλωσε ότι το ΚΚΕ ήταν οπορτουνιστικό γιατί υπέγραψε τη Συμφωνία της Βάρκιζας και παρέδωσε τα όπλα χωρίς λόγο κι ότι το ΚΚΑ τους θεωρούσε θύματα της αντεπαναστατικής γραμμής που εφάρμοσε τότε η κεντρική καθοδήγηση του ΚΚΕ.¹⁴²

Ανεξάρτητα από το τελευταίο, η παραμονή αυτής της πρώτης ομάδας Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Αλβανία φαίνεται πως τελείωσε τον Οκτώβριο του '45, όταν τους ανακοίνωσαν ότι έπρεπε να ετοιμαστούν να αναχωρήσουν για να πάνε στο Μπούλκες, στη Γιουγκοσλαβία.¹⁴³ Μέχρι τότε είχαν συγκεντρωθεί στο Ρουμπίκ πάνω από 400 διωκόμενα στελέχη του ΚΚΕ και αγωνιστές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Γενικά ο Χ. Καινούργιος αναφέρεται με καλά λόγια και ευγνωμοσύνη για τα Κομμουνιστικά Κόμματα και τις κυβερνήσεις της Αλβανίας και της Γιουγκοσλαβίας, για την διεθνιστική τους αλληλεγγύη και κατανόηση που έδειξαν προς τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες όλο το διάστημα της παραμονής τους στο Ρουμπίκ και το Μπούλκες.¹⁴⁴

Κλείνοντας την ενότητα για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στο Ρουμπίκ το '45, θα αναφερθώ σε δυο ακόμη σχετικά ζητήματα. Πρώτον, η μεταφορά από το ΚΚΕ καταδιωκόμενων στελεχών του, αξιωματικών και στρατιωτών του ΕΛΑΣ στην Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία το '45, έχει θεωρηθεί από πολλούς ως προετοιμασία μιας νέας βίαιης πολιτικής από πλευράς του ΚΚΕ. Από τα υπάρχοντα στοιχεία, ωστόσο, προκύπτει ότι η καθημερινή ζωή και η εκπαίδευση που έπαιρναν οι καταδιωκόμενοι στην Αλβανία δύσκολα μπορεί να χαρακτηριστεί ως εκπαίδευση σε στρατιωτικό έμπειδο ή σε σχολή αξιωματικών. Θα έλεγα ότι η διαμονή τους στο στρατόπεδο του Ρουμπίκ είχε

141 Βλ. ο.π. σ. 68

142 Βλ. ο.π., σ.70

143 Βλ. ο.π., σ. 77

144 Βλ. ο.π., σ. 195

περισσότερο τα χαρακτηριστικά της συμβίωσης μιας ομάδας εξόριστων που είχαν βρει άσυλο σε μια ξένη χώρα, γι' αυτό και εντάσσω την ενότητα αυτή στο κεφάλαιο των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων που κατέφυγαν στην Αλβανία. Η ελάχιστη σοβαρή στρατιωτική εκπαίδευση που είχαν εκεί σχετιζόταν πιο πολύ με εσωτερικά ζητήματα της Αλβανίας ενώ, άλλες στρατιωτικές ασκήσεις που έκαναν, φαίνεται πως έμοιαζαν πιο πολύ με γυμναστική. Περίπου τα ίδια ισχύουν και για τη διαμονή τους στο Μπούλκες.¹⁴⁵

Δεύτερον, ένα πολύ σοβαρό ζήτημα είναι η ελλιπής τεκμηρίωση για το στρατόπεδο του Ρουμπίκ και για τη ζωή των πολιτικών προσφύγων εκεί. Αν και τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει διάφορες έρευνες και δημοσιεύσεις εγγράφων από τα Κεντρικά Αρχεία της Αλβανίας, ωστόσο, προς το παρόν δεν έχουν έρθει στοιχεία στη δημοσιότητα τα οποία να αφορούν το συγκεκριμένο θέμα. Αυτά που είναι γνωστά μέχρι στιγμής προέρχονται από μαρτυρίες, ενώ στην εργασία αυτή χρησιμοποίησα τις μαρτυρίες και τα βιώματα που καταγράφει ο Χ. Καινούργιος στο βιβλίο του: *Στα άδυτα του Εμφυλίου: στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*.

3.2 Τα παιδιά στον Εμφύλιο Πόλεμο και η διαμονή τους στην Αλβανία το '48-'49

Το ζήτημα των παιδιών στον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 είναι ένα σοβαρό κοινωνικό θέμα το οποίο, από τότε ακόμα αλλά και αργότερα, αξιοποιήθηκε έντονα για λόγους πολιτικής εκμετάλλευσης, καθώς και από τις δύο αντίπαλες πλευρές διατυπώθηκαν πολύ σοβαρές κατηγορίες, τόσα κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου όσο και αργότερα.

Για τη Δεξιά, τις κυβερνήσεις της Αθήνας και το Παλάτι, η μεταφορά των παιδιών που βρίσκονταν στις εμπόλεμες ζώνες προς τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης από τον ΔΣΕ ήταν «παιδομάζωμα», «γενοκτονία» και «γενιτσαρισμός» για να πετύχουν τον στόχο τους που ήταν: α) Να τρομοκρατήσουν τις ελληνικές οικογένειες ώστε να βοηθήσουν τους αντάρτες. β) Να εκπαιδεύσουν τα Ελληνόπουλα με την κομμουνιστική ιδεολογία. γ) Να καταστρέψουν την ελληνική φυλή αποξενώνοντας τα Ελληνόπουλα. δ) Να αποδιοργανώσουν την γεωργική παραγωγή, εξαναγκάζοντας τις οικογένειες της υπαίθρου να καταφύγουν στις πόλεις για να

145 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου...*, τ. Ι, σ. 262

προστατέψουν τα παιδιά τους.¹⁴⁶

Αντίθετα, η Αριστερά, όταν τον Μάρτιο του '48 ανέδειξε το θέμα της μεταφοράς των παιδιών ως κύριο ζήτημα, ανέφερε ότι οι κύριες αιτίες της ήταν: α) Η καταστροφή της υπαίθρου και τα επισιτιστικά προβλήματα που δημιουργούσε ο πόλεμος καθιστώντας πιο δύσκολη τη διατροφή των παιδιών. β) Η γειτνίαση με το μέτωπο και η ανάγκη για μαζική επιστράτευση του πληθυσμού δημιουργούσε κινδύνους, διασπούσε τις οικογένειες και συχνά τα παιδιά εγκαταλείπονταν στην τύχη τους. γ) Η γενίκευση των αεροπορικών βομβαρδισμών και η μαζική χρήση πυροβολικού ενίσχυε αυτούς τους κινδύνους. δ) Η συγκέντρωση των παιδιών στις «παιδουπόλεις» που είχε ιδρύσει ο Βασιλικός Οργανισμός Πρόνοιας με πρωτοβουλίες της Βασίλισσας Φρειδερίκης.¹⁴⁷ Βέβαια, η απομάκρυνση των παιδιών έγινε και για να στρατολογηθούν ανεμπόδιστα οι μητέρες τους στον ΔΣΕ και για χρησιμοποιηθούν αργότερα -όταν θα έφταναν σε ηλικία στράτευσης (17 ετών και πάνω)- σαν εφεδρικές δυνάμεις στον ΔΣΕ.¹⁴⁸

Γενικά θα έλεγα ότι η Αριστερά ήταν πιο προσεχτική στην ορολογία που χρησιμοποιούσε για να χαρακτηρίσει αντίστοιχες ενέργειες μετακίνησης και συγκέντρωσης παιδιών από τον Βασιλικό Οργανισμό Πρόνοιας. Από την πλευρά της Δεξιάς, όπως προκύπτει από την τότε αρθρογραφία του αστικού τύπου, έγινε σκόπιμα μια υπερβολική χρήση αυτού του σοβαρού ζητήματος για την υπονόμηση του αντιπάλου στο πεδίο της προπαγάνδας, χωρίς να λαμβάνονται σοβαρά υπ' όψιν οι αντικειμενικές συνθήκες που δημιουργούσαν το μεγάλο πρόβλημα της μεταφοράς των παιδιών μακριά από τις οικογένειες τους ή, τουλάχιστον, έτσι φαίνεται.

Σύμφωνα με επίσημα στοιχεία ο συνολικός αριθμός των παιδιών που μεταφέρθηκαν από τον ΔΣΕ σε οικοτροφεία στο εξωτερικό κυμαινόταν από 25.000 μέχρι 28.000 παιδιά. Ο αριθμός των παιδιών που συγκεντρώθηκαν στις «παιδουπόλεις» του Βασιλικού Οργανισμού Πρόνοιας κυμαινόταν από 20.000 μέχρι 25.000 παιδιά, αν και εικάζεται ότι ο αριθμός αυτός ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος.¹⁴⁹

Στην Αλβανία μεταφέρθηκαν από τον ΔΣΕ και την ΠΔΚ το 1948 περίπου 3.500 παιδιά από την Ελλάδα. Γενικότερα, αυτά που γνωρίζαμε μέχρι στιγμής για τη ζωή αυτών των παιδιών στην Αλβανία ήταν ελάχιστα. Οι λιγοστές αναφορές που υπάρχουν

146 Λαγάνη Ει. (1996), Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνο – γιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949 – 1953, σ. 28-29

147 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου...*, 3, τ. II, σ. 607

148 Κόντης Β. (2012), *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ...*, σ. 240

149 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού Εμφυλίου...*, τ. II, σ. 609

περιορίζονται στο να περιγράψουν μια εικόνα σύμφωνα με την οποία πολλά παιδιά, έως και έξι χιλιάδες, μεταφέρθηκαν τον Απρίλιο του '48 στην Αλβανία. Τα παιδιά προέρχονταν κυρίως από τις περιοχές της Κόνιτσας, της Καστοριάς, των Γρεβενών και της Κοζάνης, και οδηγούνταν με τα πόδια μέχρι τα ελληνοαλβανικά σύνορα κι από εκεί μεταφέρονταν με φορτηγά στην Κορυτσά και στο Ελμπασάν.¹⁵⁰ Επίσης, σύμφωνα με τις αναφορές, εκεί οι συνθήκες διαβίωσης για τα παιδιά ήταν πολύ άσχημες και πολλά παιδιά για να επιβιώσουν ζητιάνευαν και έτρωγαν καρπούς από τα δέντρα. Αναφέρεται, μάλιστα, ότι κάποιο παιδί μια μέρα πήρε μόνο του τον δρόμο της επιστροφής για το χωριό του. Λόγω των πολύ άσχημων συνθηκών διαβίωσης τα παιδιά αυτά μεταφέρθηκαν μετά από λίγους μήνες σε άλλες χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης.¹⁵¹

Σίγουρα η κατάσταση δεν ήταν ούτε εύκολη, ούτε πολύ καλή, όμως δεν ταιριάζει με την παραπάνω περιγραφή. Διότι η παραπάνω περιγραφή εκτός από ελλιπής, έχει έντονο το στοιχείο της υπερβολής και της υπέρμετρης δραματοποίησης της κατάστασης. Διερευνώντας καλύτερα το θέμα και αξιοποιώντας ορισμένα σημαντικά τεκμήρια, το ζήτημα μπορεί να διαφωτιστεί περισσότερο.

Η αρχή της διαδικασίας της μετακίνησης των παιδιών από τις εμπόλεμες ζώνες προς την Αλβανία και τις άλλες λαϊκές δημοκρατίες από τον ΔΣΕ και την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση τοποθετείται στους πρώτους μήνες του '48. Ο Γ. Ιωαννίδης, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ και μέλος της ΠΔΚ τότε, στέλνει επιστολή (δεν φέρει ακριβή χρονολογία, αλλά λογικά έχει σταλεί τους πρώτους μήνες του '48) στον Ε. Χότζα, στην οποία αναφέρει ότι τα πρώτα θύματα του «μοναρχοφασισμού» και των αγγλοαμερικανών ήταν τα παιδιά, οι γυναίκες, οι γέροι, οι ανάπηροι και οι άρρωστοι, καθώς κι ότι στις περιοχές που έλεγχε ο ΔΣΕ πολλοί άνθρωποι έστελναν γράμματα και απευθύνονταν στην ΠΔΚ για να ζητήσουν προστασία αυτών των ομάδων του πληθυσμού. Γι' αυτούς τους λόγους αναφέρει ότι η ΠΔΚ ζητούσε από την ΛΔ της Αλβανίας να φιλοξενήσει έναν αριθμό τέτοιων πληθυσμιακών ομάδων, στο μέτρο των δυνατοτήτων που της επέτρεπε η εσωτερική της κατάσταση.¹⁵² Επίσης, στις 3 Μαρτίου του '48, κατά τη διάρκεια ενός Διεθνούς Συνεδρίου της Νεολαίας στο Βελιγράδι, οι χώρες της Κομμουνιστικής πτέρυγας πήραν την

150 Danforth L. M, Van Boeschoten R. (2012), *Children of the Greek Civil War: Refugees and the politics memory*, σ. 52

151 Βλ. ο.π., σ. 48

152 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/71

απόφαση να προσφέρουν άσυλο σε όλα τα Ελληνόπουλα 3-14 ετών.¹⁵³

Από τον Μάρτη έως τον Νοέμβρη του '48 είχαν περάσει και φιλοξενηθεί στην Αλβανία πάνω από τρεις χιλιάδες παιδιά. Για την καλύτερη ανταπόκριση στις ανάγκες και στις ιδιαίτερες δυσκολίες που είχε ένα τόσο σοβαρό θέμα, όπως αυτό της διαμονής τόσων παιδιών σε χώρες του εξωτερικού δίχως τις οικογένειες τους, το ΚΚΕ τον Μάιο του '48 ίδρυσε την ΕΒΟΠ (Επιτροπή Βοήθειας στο Παιδί). Στις αρμοδιότητές της ήταν η παρακολούθηση και η ρύθμιση -σε συνεργασία πάντα με τις αρμόδιες αρχές των χωρών φιλοξενίας- των πολύπλοκων προβλημάτων της μεταφοράς, της εγκατάστασης και της οργάνωσης της ζωής των παιδιών στις χώρες υποδοχής. Επίσης, κατάρτιζε τα εκπαιδευτικά προγράμματα για τη μόρφωση και την αγωγή των παιδιών και μεριμνούσε για την εξεύρεση του απαραίτητου εκπαιδευτικού προσωπικού. Πρόεδρος της ήταν ο Π. Κόκκαλης¹⁵⁴.

Σύμφωνα με έκθεση της ΕΒΟΠ στις 16 Ιουλίου του '48, στην Αλβανία βρίσκονταν μέχρι εκείνη τη χρονική στιγμή 3.255 παιδιά τα οποία ήταν εγκατεστημένα στις παρακάτω πόλεις ως εξής:

- Στη Σκόδρα 1337 παιδιά
- Στην Αυλώνα 549 παιδιά
- Στο Φιέρι 514 παιδιά
- Στο Δυρράχειο 504 παιδιά
- Στο Ελμπασάν 351 παιδιά

Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, στην Κορυτσά δεν έμενε κανένα παιδί. Ωστόσο, το πιο λογικό είναι ότι το πέρασμά τους στην Αλβανία πρέπει να γινόταν από την περιοχή της Κορυτσάς. Επιπλέον, μαζί με τα παιδιά έμεναν ακόμη 182 Έλληνες πρόσφυγες που ήταν υπεύθυνοι για την φροντίδα των παιδιών. Απ' αυτούς οι 173 ήταν γυναίκες, που ήταν ομαδάρχισσες (συνοδοί) των παιδιών. Υπήρχαν επίσης δυο επαγγελματίες δάσκαλοι και 7 βοηθοί για την οργάνωση της απασχόλησης των παιδιών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της έκθεσης, 2.458 παιδιά ήταν ελλινόφωνα ελληνικής καταγωγής, ενώ 797 παιδιά ήταν σλαβόφωνα προερχόμενα από τη σλαβική μειονότητα. Οι ηλικίες των παιδιών είχαν ως εξής:

- Το 25% των παιδιών ήταν ηλικίας 2-6 ετών.

153 Γκαγκούλιας Γ.Δ. (2004), «Παιδομάζωμα»: Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου, σ. 88

154 Βλ. ο.π., σ. 100

- Το 65% των παιδιών ήταν ηλικίας 7-13 ετών.
- Μόνο το 10% των παιδιών ήταν ηλικίας 14-16 ετών.

Η φροντίδα και η περίθαλψη των παιδιών γινόταν από τη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας της Αλβανίας και τον Ερυθρό Σταυρό, ο οποίος κατέβαλλε τα έξοδα.¹⁵⁵

Οι εγκαταστάσεις στις οποίες διέμεναν τα παιδιά βρίσκονταν εντός του αστικού συγκροτήματος των παραπάνω αλβανικών πόλεων. Τα κτίρια ήταν γειτονικά μεταξύ τους, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό, για να αποτελούν ενότητα. Γενικά οι κτιριακές εγκαταστάσεις χαρακτηρίζονταν από την ΕΒΟΠ από καλές έως επαρκείς. Μόνο στη Σκόδρα τα οικοτροφεία χαρακτηρίζονταν ως ανεπαρκή και ακατάλληλα, γιατί υπήρχαν λίγα αποχωρητήρια και προβλήματα στην ύδρευση. Στο Φιέρι υπήρχαν πολλά και μικρά κτίρια, με αποτέλεσμα τα παιδιά να είναι διασκορπισμένα στην πόλη και να είναι πιο δύσκολη η οργάνωση τους.¹⁵⁶

Σχετικά με τον ιματισμό των παιδιών, αναφέρεται ότι το σύνολο τους είχε πάρει από ένα εσώρουχο, ένα πουκάμισο, ένα φουστάνι ή παιδικό κοστούμι και από ένα ζευγάρι πέδιλα. Είχαν αρχίσει όμως να ράβονται και δεύτερα ζευγάρια εσώρουχα. Μόνο τα παιδιά στην Αυλώνα είχαν πάρει και δεύτερο ζευγάρι μέχρι τότε. Επίσης, είχαν δοθεί στρώματα, σεντόνια, παπλώματα, κουβέρτες και μαξιλάρια από ένα ανά δύο παιδιά στα οικοτροφεία Σκόδρας και Δυρραχίου και ένα προς ένα στα παιδιά που έμεναν στα υπόλοιπα οικοτροφεία στις άλλες πόλεις. Υπήρχε πρόβλεψη και προγραμματισμός έτσι ώστε το αμέσως επόμενο διάστημα θα δίνονταν και άλλα. Τα παιδιά δεν είχαν δικό τους, ιδιωτικό ιματισμό.¹⁵⁷

Για το φαγητό και τη διατροφή των παιδιών αναφέρεται ότι στα οικοτροφεία δεν υπήρχαν οργανωμένες εστίες και τραπεζαρίες. Μόνο σ' ένα τμήμα του οικοτροφείου Σκόδρας υπήρχε εστία, που όμως δεν ήταν καλά οργανωμένη. Υπήρχε από ένα μαγειρείο σε κάθε οικοτροφείο και δύο στη Σκόδρα. Για τη διατροφή διαθέτονταν 24 λεκ ανά παιδί καθώς και επιπλέον χρήματα από δωρεές διαφόρων τοπικών οργανώσεων. Με τα πόσα αυτά καθοριζόταν το διαιτολόγιο το οποίο δεν ήταν αυστηρά καθορισμένο. Το ψωμί που αναλογούσε ανά μέρα σε κάθε παιδί έφτανε τα 400 με 600 γραμμάρια, ενώ στη Σκόδρα έπεφτε στα 250 γραμμάρια. Κρέας έτρωγαν από 2 μέχρι 4 φορές την εβδομάδα. Το

155 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 176, φάκελος 8/2/70

156 Βλ. ο.π.

157 Βλ. ο.π.

πρωινό τους περιλάμβανε ψωμί με μαρμελάδα ή τυρί. Αλλά φαγητά που έτρωγαν ήταν: μακαρόνια, πατάτες, φασόλια και διάφορα άλλα όσπρια και λαχανικά.¹⁵⁸ Τα φαγητά μαγειρευόταν και διανεμόταν στις ομαδάρχισσες, οι οποίες το μοίραζαν στα παιδιά. Το ψωμί δινόταν όλο το πρωί. Το φαγητό είχε τη μορφή στρατιωτικού συσσιτίου και το κάθε παιδί έτρωγε όπου ήθελε, καθώς δεν υπήρχαν αρκετές τραπεζαρίες. Επειδή δεν υπήρχαν ούτε επαρκή σερβίτσια (π.χ. στη Σκόδρα αναλογούσε ένα πιάτο ανά 2-4 παιδιά), το ωράριο του φαγητού διαρκούσε 5 ώρες, από τις 12.00 μέχρι τις 16.00.¹⁵⁹

Η υγεία των παιδιών σε γενικές γραμμές χαρακτηριζόταν καλή. Πιο ασθενή υγεία είχαν τα παιδιά κάτω των 6 ετών. Τα παιδιά είχαν περάσει επιδημίες ιλαράς, κοκκύτη και ψώρας. Μέχρι τον Ιούλιο είχαν πεθάνει: δύο παιδιά στη Σκόδρα, τρία παιδιά στο Δυρράχιο, ένα στην Αυλώνα και ένα στο Φιέρι. Όλα ήταν κάτω των 6 ετών. Στη Σκόδρα, στο Δυρράχιο και στην Αυλώνα υπήρχαν αναρρωτήρια εντός των οικοτροφείων, όπου εξετάζονταν και νοσηλεύονταν τα παιδιά με ελαφριές αρρώστιες. Στα παιδιά που νοσηλεύονταν στα αναρρωτήρια ή είχαν αρρωστήσει δινόταν η ίδια τροφή που αναφέραμε πάνω και συμπληρωματικά γάλα και γιαούρτι. Τα παιδιά με βαριές αρρώστιες στέλνονταν στα κατά τόπους νοσοκομεία, ενώ τα καχεκτικά παιδιά στέλνονταν για 15 μέρες στις εξοχές.¹⁶⁰

Η καθαριότητα των παιδιών παρουσίαζε βελτίωση, ωστόσο υπήρχαν ψείρες, ενώ μπάνιο και λούσιμο στα παιδιά δεν γινόταν τακτικά και όπως έπρεπε. Το σαπούνι ήταν λιγοστό, δεν είχαν όλα τα παιδιά πετσέτες, ούτε υπήρχαν πολλές χτένες, με αποτέλεσμα να γίνεται πιο δύσκολο το ξεψείρισμα των κοριτσιών. Για την αντιμετώπιση των ψειρών χρησιμοποιούσαν μια σκόνη η οποία όμως δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα. Τα παιδιά κοιμόντουσαν κατά ομάδες στο πάτωμα, αφού δεν υπήρχαν κρεβάτια, παρά μόνο στο οικοτροφείο στην Αυλώνα και στα αναρρωτήρια. Οι γυναίκες που τα φρόντιζαν ασχολούνταν μόνο με την καθαριότητα των παιδιών της ομάδας τους.¹⁶¹

Η απασχόληση των παιδιών δεν ήταν συστηματική και προγραμματισμένη. Τα παιδιά ήταν οργανωμένα ανά ομάδα, βρίσκονταν έτσι υπό τη στενή επίδραση των ομαδάρχισσών τους, κάτι το οποίο είχε και αρνητικές συνέπειες κυρίως στην εκπαίδευση και την κοινωνικοποίηση τους. Οι αλβανικές αρχές διέθεταν προσωπικό 10-20 ατόμων

158 Βλ. ο.π.

159 Βλ. ο.π.

160 Βλ. ο.π.

161 Βλ. ο.π.

ανά οικοτροφείο για διεύθυνση, διαχείριση, μαγειρείο και αναρρωτήριο. Ενώ στη Σκόδρα το προσωπικό αποτελούνταν από πάνω από 70 άτομα. Η κατάσταση ήταν καλύτερη στο οικοτροφείο στην Αυλώνα. Στη Σκόδρα υπήρχε επίσης ένα οικοτροφείο με 344 παιδιά, το οποίο είχε οργανωμένο σχολείο, άριστα οργανωμένη τραπεζαρία και υπήρχε προγραμματισμένη και καθιερωμένη απασχόληση. Παρ' όλα αυτά, υπήρχαν και εκεί ελλείψεις σε ζητήματα όπως αυτά που αναφέραμε παραπάνω. Από πλευράς οργάνωσης, όμως, η κατάσταση σε αυτό το οικοτροφείο ήταν καλή. Υπήρχαν δύο επαγγελματίες δάσκαλοι και δύο βοηθοί καθώς και τρεις δάσκαλοι από την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας. Τα παιδιά στο σύνολο τους έρχονταν σε επαφή με την αλβανική κοινωνία και συμμετείχαν σε διάφορες αλβανικές γιορτές. Οι επισκέψεις γονέων και οργανώσεων ήταν αραιές. Σε όλες όμως τις επαφές που είχαν τα παιδιά με την αλβανική κοινωνία, οι αντιδράσεις χαρακτηρίζονταν ως «θερμές, επαναστατικές και πειθαρχημένες με αυθόρμητο τρόπο».¹⁶²

Ο συντάκτης της έκθεσης, του οποίου το όνομα δεν αναφέρεται γιατί η υπογραφή του είναι δυσδιάκριτη, εντόπιζε αδυναμίες και ελλείψεις τόσο από την πλευρά της ΕΒΟΠ, όσο και από την πλευρά των αλβανικών αρχών. Μερικές από τις αδυναμίες και τις ελλείψεις από την πλευρά της ΕΒΟΠ ήταν οι παρακάτω:

1. Οι περισσότερες ομαδάρχισσες δεν ήθελαν να μείνουν άλλο στα οικοτροφεία και στην Αλβανία και η επιπλέον παραμονή τους εκεί παραβίαζε όσα τους είχε υποσχεθεί η ΕΒΟΠ.
2. Οι ομαδάρχισσες δεν ήταν πειθαρχημένες λόγω του ότι είχαν ήδη μείνει για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα εκεί. Έτσι δημιουργούσαν προβλήματα που δυσκόλευαν την όλη διαδικασία της φροντίδας των παιδιών.
3. Η παραπάνω κατάσταση δημιουργούσε προβλήματα «κουτσομπολιού» με αποτέλεσμα την ακόμα πιο έντονη δυσαρέσκεια.
4. Οι ομαδάρχισσες αντιδρούσαν και δημιουργούσαν και πολιτικά ζητήματα. Έκαναν «διαδηλώσεις» και διαμαρτύρονταν στις διευθύνσεις των οικοτροφείων για το συσσίτιο και γενικά δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα ηττοπάθειας σχετικά με τον αγώνα που διεξήγαγε ο ΔΣΕ. Επίσης, φώναζαν συνθήματα όπως «*Ήρθαμε δημοκράτες και θα φύγουμε φασίστες*» και διάφορα άλλα αντιαλβανικά

162 Βλ. ο.π.

συνθήματα.

5. Δεν χώριζαν τα παιδιά για το νηπιαγωγείο και για την οργάνωση το «Αετόπουλο».
6. Υπήρχε τοπικισμός και διάσταση μεταξύ Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων.
7. Η μεταξύ τους συμπεριφορά, ειδικά στην περίπτωση των οικοτροφείων στη Σκόδρα, ήταν άσχημη (βρίζονταν, κλέβονταν, χτυπιόνταν κ.α.).
8. Η όλη στάση των ομαδαρχισσών εμπόδιζε την οργάνωση και την περίθαλψή τους από τις αλβανικές αρχές.¹⁶³

Από την πλευρά των αλβανικών αρχών εντοπίζονταν οι ακόλουθες αδυναμίες και ελλείψεις:

1. Προχωρούσαν με αργό ρυθμό στα ζητήματα της οργάνωσης και της περίθαλψης των παιδιών. Έτσι, πολλά παιδιά είχαν μείνει αρχικά έως και δύο μήνες διασκορπισμένα σε σπίτια πολιτών και δεν δόθηκε από τη αρχή μορφή οικοτροφικής οργάνωσης για όλα τα παιδιά.
2. Υπήρχε αδυναμία στην εκτέλεση των εντολών από τους διευθυντές των οικοτροφείων. Τις εκτελούσαν με μηχανικό τρόπο, χωρίς τον απαραίτητο προγραμματισμό, π.χ. όταν χώριζαν τα παιδιά. Τα χώριζαν χωρίς πρώτα να έχουν οργανώσει τις εστίες τους, το πλυντήριο τους, χωρίς να έχουν βρει το απαραίτητο προσωπικό και δίχως να έχουν οργανώσει τις δραστηριότητες με τις οποίες θα απασχολούνταν και θα εκπαιδεύονταν.
3. Η κεντρική περίθαλψη ήταν ανεπαρκής. Υπήρχαν ελλείψεις σε γιατρούς και φάρμακα καθώς ο αριθμός τους δεν επαρκούσε. Το συσσίτιο δεν ήταν καλό πολλές φορές.
4. Στη Σκόδρα υπήρχαν προβλήματα με τη συμπεριφορά των Αλβανών που ήταν στο προσωπικό. Μια φορά δεν ανακοίνωσαν τον θάνατο ενός παιδιού, ενώ ένας δάσκαλος δημιουργούσε προβλήματα γιατί χτυπούσε τα παιδιά και γενικά δρούσε σαν χωροφύλακας. Τα περιστατικά αυτά δημιουργούσαν δυσaréσκεια στα παιδιά και στις ομαδάρχισσες και είχαν ως συνέπεια την απώλεια της εμπιστοσύνης προς τους Αλβανούς.¹⁶⁴

Γενικά η κατάσταση δεν ήταν έτσι όπως θα έπρεπε. Από τη μεριά των Ελλήνων

163 Βλ. ο.π.

164 Βλ. ο.π.

υπήρχαν προβλήματα οργάνωσης και πειθαρχίας ενώ, από τη μεριά των Αλβανών, προβλήματα βραδύτητας, μηχανικότητας και αδυναμίες στην κάλυψη των αναγκών για την περίθαλψη και την φροντίδα των παιδιών, στην οργάνωση των οικοτροφείων και της απασχόλησης των παιδιών. Συμπερασματικά, ο συντάκτης της έκθεσης έκρινε ότι δεν μπορούσε να παραμείνει στην Αλβανία τόσο μεγάλος αριθμός παιδιών κι ότι έπρεπε γρήγορα να μεταφερθούν τα 2/3 των παιδιών σε άλλες χώρες. Αν ήταν αδύνατον να συμβεί αυτό, τότε πρότεινε τη δημιουργία εσωτερικού μηχανισμού της ΕΒΟΠ που θα αναλάμβανε το ζήτημα της εκπαίδευσης των παιδιών και των εσωτερικών υπηρεσιών των οικοτροφείων, ενώ οι αλβανικές αρχές θα έπρεπε να κρατήσουν τη διεύθυνση, τη διαχείριση και τα μαγειρεία των οικοτροφείων. Πρότεινε η ΕΒΟΠ να κάνει χωριστή ενημερωτική και εκπαιδευτική δουλειά στις ομαδάρχισσες και στα παιδιά, ξεκινώντας με την οργάνωση των παιδιών και την επαγγελματική οργάνωση και εκπαίδευση των συνοδών, με στοιχειώδη καταμερισμό δουλειάς και τοποθέτηση υπευθύνων ατόμων. Επίσης, πρότεινε να γίνουν προτάσεις στις διευθύνσεις των οικοτροφείων, του Υπουργείου Παιδείας της Αλβανίας και στη Διεύθυνση Κοινωνικής Πρόνοιας, όπως οι ακόλουθες: 1) Η οργάνωση του οικοτροφείου και ο χωρισμός των παιδιών να ξεκινούσε από την οργάνωση των εστιών για τις μικρότερες ηλικίες και μετά να προχωρούσε στις υπόλοιπες υποχρεώσεις των οικοτροφείων. 2) Τουλάχιστον για το καλοκαίρι να στέλνονταν στα οικοτροφεία αρκετοί δάσκαλοι από την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας για την καλύτερη οργάνωση και προγραμματισμό της απασχόλησης και των δραστηριοτήτων που θα έκαναν τα παιδιά.¹⁶⁵

Για όλα αυτά συνιστούσε ότι η ΕΒΟΠ έπρεπε να διαθέσει περισσότερες ομαδάρχισσες ενώ, στο βαθμό που αυτό ήταν δυνατό, να απομακρύνονταν όσες είχαν μείνει πολύ καιρό εκεί. Επίσης, ζητούσε να σταλούν βιβλία, αναγνωστικά και «διαφωτιστικά έντυπα» για τις μορφωτικές και εκπαιδευτικές ανάγκες των παιδιών. Τέλος, ο συντάκτης της έκθεσης ενημέρωνε ότι η καθυστέρηση στην ολοκλήρωση της έκθεσης για την κατάσταση των παιδιών στα οικοτροφεία της Αλβανίας οφειλόταν στην όλη βραδύτητα που υπήρχε εκεί από τις αλβανικές αρχές και ότι μόλις πριν ένα μήνα, τον Ιούνιο, ταχτοποιήθηκε έτσι ώστε να μπορεί να ενεργεί σύμφωνα με τις αρμοδιότητες του.¹⁶⁶

165 Βλ. ο.π.

166 Βλ. ο.π.

Τελικά, από όσα γνωρίζουμε, φαίνεται πως επικράτησε η πρώτη εκδοχή για την επίλυση των προβλημάτων που υπήρχαν με την περίθαλψη των παιδιών που ζούσαν στα οικοτροφεία της Αλβανίας, δηλαδή η μεταφορά των 2/3 ή και περισσότερων παιδιών από την Αλβανία στις άλλες χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ. Έτσι, από τα μέσα Νοεμβρίου του '48 ξεκίνησε η διαδικασία της μεταφοράς των παιδιών προς τη Γιουγκοσλαβία και την Πολωνία. Τα παιδιά που πήγαιναν στη Γιουγκοσλαβία αρχικά μεταφέρονταν με φορτηγά προς τη Μπιτολά και το Μοναστήρι, ενώ πολλά παιδιά συνέχιζαν το ταξίδι τους με τρένα για την Ρουμανία, την Ουγγαρία, την Τσεχοσλοβακία κ.α. Επίσης, πολλά παιδιά ταξίδεψαν από το λιμάνι του Δυρραχίου με εμπορικά πλοία για την Πολωνία και τα λιμάνια του Γκντανσκ, της Γκντύνια και του Στσέτσιν.¹⁶⁷

Όπως προκύπτει από τα στοιχεία, Ελληνόπουλα από τις εμπόλεμες περιοχές του Εμφυλίου Πολέμου συνέχισαν να φιλοξενούνται στην Αλβανία. Μέχρι τον Απρίλιο του '49 λειτουργούσε οικοτροφείο στη Σκόδρα το οποίο πρέπει να φιλοξενούσε σίγουρα 500 παιδιά αφού ο Λ. Βουτσάς, αντιπρόσωπος του ΚΚΕ στην Αλβανία, ζητούσε από τον Δ. Παρτσαλίδη, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ και μέλος της ΠΔΚ, να σταλούν εκεί 500 αναγνωστικά και 500 μπλοκ σημειώσεων για τη μόρφωση των παιδιών. Τα παιδιά φαίνεται πως παρέμεναν στη Σκόδρα για πολλούς λόγους: για κάποια από αυτά φαίνεται πως ο λόγος την παραμονής τους ήταν ότι οι γονείς τους δεν είχαν πειστεί και δεν ενέκριναν τη μεταφορά τους σε άλλη χώρα, ενώ τα υπόλοιπα δεν είχαν φύγει ακόμη επειδή η ΕΒΟΠ περίμενε να πάνε κι άλλα παιδιά στην Αλβανία για να σταλούν όλα μαζί, με μια αποστολή, σε κάποια άλλη χώρα όπου θα υπήρχαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης για εκείνα.¹⁶⁸ Το σύνολο των παιδιών λογικά απομακρύνθηκε από την Αλβανία μαζί με τον κύριο όγκο των ανταρτών του ΔΣΕ, στα τέλη του 1949 και στις αρχές του 1950.

Απ' όλα τα παραπάνω καταλαβαίνουμε ότι η Αλβανία ανταποκρίθηκε άμεσα στο αίτημα της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης για να φιλοξενήσει περισσότερα από τρεις χιλιάδες παιδιά, θύματα του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα. Παρ' όλα αυτά, οι συνθήκες διαμονής τους στα οικοτροφεία της Αλβανίας δεν ήταν καλές διότι η Αλβανία, λόγω της φτώχειας της, αδυνατούσε να φροντίσει έναν τόσο μεγάλο αριθμό

167 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου στην Αλβανία», στο: Αντωνίου Γ., Καλύβας Σ. Επιμ., *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου: Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, σ.120

168 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 176, φάκελος 8/2/201

παιδιών. Έτσι, μετά από μια ολιγόμηνη διαμονή σε οικοτροφεία σε διάφορες αλβανικές πόλεις, τα περισσότερα παιδιά μεταφέρθηκαν σε άλλες χώρες του τότε σοσιαλιστικού μπλοκ για να τύχουν καλύτερης περίθαλψης και φροντίδας.

3.3 Η υποχώρηση των ανταρτών του ΔΣΕ στην Αλβανία

Μετά την ήττα του ΔΣΕ τον Αύγουστο του '49 στον Γράμμο από τις δυνάμεις του Εθνικού Στρατού, ακολούθησε η συντεταγμένη υποχώρησή του στην Αλβανία, στις 29-30 Αυγούστου, από τη διάβαση της Μπάρας.¹⁶⁹ Υποχώρησαν προς την Αλβανία πάνω από 12.000 αντάρτες του ΔΣΕ¹⁷⁰ οι οποίοι βρήκαν στη γειτονική χώρα ένα προσωρινό καταφύγιο, αφού λίγους μήνες αργότερα αναχώρησαν με πλοία από τα αλβανικά λιμάνια για την ΕΣΣΔ και την Πολωνία.

Οι αντάρτες του ΔΣΕ, καθώς και ο άμαχος πληθυσμός από περιοχές της Βόρειας Ελλάδας τις οποίες έλεγχε, είχαν βρει καταφύγιο στην Αλβανία και παλαιότερα, πριν από την τελική υποχώρηση του ΔΣΕ στη χώρα στα τέλη Αυγούστου του '49. Για παράδειγμα, τον Αύγουστο και τον Σεπτέμβριο του '48, κατά την υποχώρησή του από τον Γράμμο και τον ελιγμό του στο Βίτσι, μεταφέρθηκαν στην Αλβανία τραυματίες, άμαχος πληθυσμός και κοπάδια ζώων από περίπου 200 χώρια της περιοχής του Γράμμου και της Μουργκάνας, στην Ήπειρο.¹⁷¹ Ο άμαχος αυτός πληθυσμός μετακινήθηκε από τον ΔΣΕ καθαρά για τις ανάγκες του πολέμου. Αυτό διότι πάγια τακτική του Εθνικού Στρατού ήταν να απομακρύνει τους κατοίκους των περιοχών της υπαίθρου, τις οποίες καταλάμβανε από τους αντάρτες, και να τις καθιστά νεκρές ζώνες, έτσι ώστε σε κάθε περίπτωση επανακατάληψης των περιοχών αυτών από τον Δημοκρατικό Στρατό, να είναι δύσκολη η επιβίωση των ανταρτών του εκεί. Για να μην ερημώσει, λοιπόν, μια περιοχή με μεγάλη στρατηγική σημασία για τον ΔΣΕ, όπως αυτή του Γράμμου, εκείνος μετέφερε τους κατοίκους της περιοχής στην Αλβανία με σκοπό την επανεγκατάστασή τους, όταν θα ανακαταλάμβανε την περιοχή. Η παρουσία κατοίκων στις περιοχές αυτές είχε ζωτική σημασία για τους αντάρτες του ΔΣΕ, διότι αυτοί εκτελούσαν διάφορες εφεδρικές και επιμελητειακές δουλειές, όπως μεταφορές όπλων και άλλων υλικών, περίθαλψη των

169 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 550

170 Κόντης Β. (2012), *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ...*, σ. 286

171 Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου...*, τ. II, σ. 609

ανταρτών και το κυριότερο: ήταν αυτοί που με τα κοπάδια τους έτρεφαν τους αντάρτες.

Ο συνολικός αριθμός των προσφύγων τότε εκτιμάται ότι έφτασε τις 20.000 ενώ μεταφέρθηκαν και περισσότερα από 15.000 κτηνοτροφικά ζώα, κυρίως πρόβατα. Οι περισσότεροι από αυτούς εγκαταστάθηκαν για μικρό χρονικό διάστημα σε χώρους προσωρινής φιλοξενίας προσφύγων σε περιοχές κοντά στο Ελμπασάν, την Κορυτσά και το Πρένιας. Η κατάσταση στους χώρους αυτούς ήταν ανυπόφορη και η αλβανική κυβέρνηση ζητούσε να μεταφερθούν πολλοί από τους πρόσφυγες σε άλλες χώρες.¹⁷² Οι περισσότεροι από αυτούς έμειναν εκεί για μικρό χρονικό διάστημα, μέχρι που οι στρατιωτικοί συσχετισμοί δύναμης άλλαξαν και ο ΔΣΕ πήρε υπό τον έλεγχό του και πάλι από τον Οκτώβριο του '48 ορισμένα εδάφη στην περιοχή του Βίτσι. Πολλοί επέστρεψαν τον Απρίλιο του '49 όταν ο ΔΣΕ κατάφερε να ανακαταλάβει την περιοχή του Γράμμου. Η προσφυγιά εκείνης της περιόδου ήταν προσωρινή και χαρακτηριζόταν ως «αισιόδοξη προσφυγιά». Επίσης, στην Αλβανία πριν τον Αύγουστο του '49 υπήρχαν αρκετοί τραυματίες του ΔΣΕ που νοσηλεύονταν σε αλβανικά νοσοκομεία, όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο ενώ, σύμφωνα με έκθεση της κυβέρνησης της Αθήνας, μέχρι τον Φεβρουάριο του '49 βρίσκονταν σε στρατόπεδα στην Αλβανία από 3.000 μέχρι 4.500 αντάρτες του ΔΣΕ.¹⁷³ Τα στρατόπεδα αυτά δεν πρέπει να τα φανταστούμε ως χώρους στρατιωτικής εκπαίδευσης, αλλά ως χώρους προσωρινής φιλοξενίας προσφύγων. Σε αυτά έμεναν αντάρτες και άμαχοι πληθυσμοί που ήταν ακατάλληλοι για το μέτωπο, όπως τραυματίες, γέροι και αιχμάλωτοι του ΔΣΕ.¹⁷⁴ Τέτοιοι χώροι λειτουργούσαν στο Μπουρέλι, στη Σκόδρα, στο Σουχτ, στο Αργυρόκαστρο κ.α.¹⁷⁵

Όπως ανέφερα και πριν, ο κύριος όγκος των ανταρτών του ΔΣΕ κατέφυγε συντεταγμένα στην Αλβανία στις 29-30 Αυγούστου του '49 όμως, αρκετοί ακόμη κυρίως αποκομμένοι αντάρτες από τα διαλυμένα τμήματα του ΔΣΕ της Ηπείρου, της Δυτικής Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας, κατέφευγαν στην Αλβανία και τους επόμενους μήνες του '49. Αυτοί έφταναν εκεί μετά από εξαντλητικές πεζοπορίες κάτω από αντίξοες συνθήκες και είχαν μεγάλες απώλειες. Οι περισσότεροι από αυτούς οδηγήθηκαν πεζοί, αφού πρώτα αφοπλίστηκαν από τις αλβανικές αρχές, σε στρατόπεδα στο Πρένιας, στο Ελμπασάν και λιγότεροι στη Σκόδρα. Από τον Οκτώβριο του '49 οι πιο

172 Danforth L. M, Van Boeschoten R. (2012), *Children of the Greek...*, σ. 53

173 Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας...*, σ. 44

174 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 201, φάκελος 8/24/155

175 Βλ. ο.π., κουτί 201, φάκελος 8/24/242

πολύ πρόσφυγες μεταφέρθηκαν στο Μπουρέλι, μια μικρή αλβανική πόλη κοντά στα Τίρανα.¹⁷⁶

Πολλά έχουν γραφτεί κατά καιρούς, σχετικά με το γιατί δεν παρέμειναν οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Αλβανία, όπως ότι ο Ε. Χότζα είχε προτείνει στο ΚΚΕ να μείνουν και να συμβάλουν στην ανοικοδόμηση της Αλβανίας αλλά εκείνο αρνήθηκε, ότι αιτία για την απομάκρυνσή τους ήταν η άρνησή τους να κατασκευάσουν έναν δρόμο μερικών δεκάδων χιλιομέτρων κ.α. Πέρα όλων αυτών, ο ουσιαστικός λόγος της απομάκρυνσής τους ήταν αυτός που αναφέραμε και στο πρώτο κεφάλαιο, ότι δηλαδή η Αλβανία τότε είχε βρεθεί σε πολύ δύσκολη διεθνή θέση, ήταν έντονα απειλούμενη, γεωγραφικά απομονωμένη και οικονομικά εξαντλημένη. Έτσι, δεν μπορούσε να διακινδυνεύσει περισσότερο και να δεχτεί την παραμονή τόσων πολλών Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, ειδικά όταν η ελληνική κυβέρνηση δήλωνε ότι τυχόν νέα διείσδυση των ανταρτών στην Ελλάδα από αλβανικό έδαφος θα θεωρούνταν αιτία πολέμου ανάμεσα στις δύο χώρες.

Στις 16 Σεπτεμβρίου του '49 ο Ν. Ζαχαριάδης ταξίδεψε στην πόλη Ρίτσα της Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Γεωργίας για να συναντήσει τον Στάλιν. Εκεί φαίνεται πως αποφασίστηκε η μεταφορά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων σε άλλες χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ.¹⁷⁷ Όταν επέστρεψε ο Γενικός Γραμματέας του ΚΚΕ από τη Γεωργία, ανακοίνωσε τη μετακίνηση και την πλήρη απομάκρυνση των πολιτικών προσφύγων από την Αλβανία και τη Γιουγκοσλαβία και ενός αριθμού από τη Βουλγαρία, προς την ΕΣΣΔ.¹⁷⁸

Συνολικά από την Αλβανία αναχώρησαν πάνω από δέκα χιλιάδες πρόσφυγες. Ένας μικρός αριθμός παρέμεινε στην Αλβανία, αρκετοί ήταν στρατιώτες και αξιωματικοί του Εθνικού Στρατού που τους είχε αιχμαλωτίσει ο ΔΣΕ. Για τη μετακίνησή τους χρησιμοποιήθηκαν σοβιετικά, πολωνικά και ρουμάνικα φορτηγά πλοία. Έλληνες πρόσφυγες που ήταν ξυλουργοί ανέλαβαν να διαμορφώσουν ανάλογα τα αμπάρια των πλοίων και σύμφωνα με μαρτυρίες τα μετέτρεψαν σε τετραώροφες ξύλινες πολυκατοικίες. Η μεταφορά τους γινόταν νύχτα με φορτηγά αυτοκίνητα από τα στρατόπεδα και τους άλλους χώρους όπου ήταν συγκεντρωμένοι, προς τα λιμάνια του

176 Τσέκου Κ. (2013), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες...*, 123, σ. 38

177 Βλ. ο.π., σ. 39

178 Βλ. ο.π., σ. 47

Δυρραχίου και της Αυλώνα.¹⁷⁹ Υπήρχαν αυστηρά μέτρα για τη διατήρηση της μυστικότητας του ταξιδιού, στο βαθμό που οι περισσότεροι πρόσφυγες δεν γνώριζαν τον προορισμό. Μόνο όσοι είχαν στον ΔΣΕ βαθμό ταγματάρχη και άνω γνώριζαν πού θα πήγαιναν. Η πρώτη αποστολή έγινε από το Δυρράχιο στις 29 Σεπτεμβρίου του '49 με 550 άτομα.¹⁸⁰

Το ταξίδι των πολιτικών προσφύγων ήταν μακρύ και εξαντλητικό. Όμως, πριν ακόμη φτάσουν στα αλβανικά λιμάνια για να επιβιβαστούν στα πλοία, είχε προηγηθεί μια μετακίνηση λίγων ωρών με φορτηγά αυτοκίνητα από τους χώρους όπου ήταν συγκεντρωμένοι προς τα λιμάνια όπως είπαμε και πριν. Μερικές φορές αυτό το μικρό ταξίδι γινόταν πολύ κουραστικό, με αποτέλεσμα ακόμη και την ταλαιπωρία χιλιάδων προσφύγων, εξαιτίας της λάθος συνεννόησης που είχαν καμιά φορά οι αλβανικές αρχές με τους υπεύθυνους από το ΚΚΕ που οργάνωναν τη μετακίνησή τους.

Ένα τέτοιο περιστατικό συνέβη στις 29 Νοεμβρίου του '49 όταν, γύρω στις 18.30 μ.μ., είχαν συγκεντρωθεί στο λιμάνι του Δυρραχίου τρεις χιλιάδες Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες, που ήταν σε στρατόπεδα στο Μπουρέλι, για να φύγουν με πολωνικά πλοία. Η διαδικασία όμως καθυστέρησε μέχρι τις 6 το πρωί, επειδή οι αλβανικές αρχές ζητούσαν να κάνουν ταυτοποιητικό έλεγχο στους πρόσφυγες, για να εντοπίσουν και να στείλουν ξανά πίσω 15 αιχμάλωτους, πρώην στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, οι οποίοι φαίνεται πως δεν είχαν άδεια για να ταξιδέψουν αλλά είχαν καταφέρει και είχαν φύγει μαζί με τους υπόλοιπους πρόσφυγες από το Μπουρέλι. Οι υπεύθυνοι του ΚΚΕ αρνούσαν να συμβεί αυτό και έλεγαν ότι ήταν καλύτερα να επιβιβάζονταν όλοι πρώτα στα πλοία και ύστερα να γινόταν ο έλεγχος. Σύμφωνα με τον Θ. Γερονικάκη, αντιπρόσωπο του ΚΚΕ στην Αλβανία, δημιουργήθηκε έντονος εκνευρισμός όταν ο Αλβανός αξιωματούχος ζήτησε από τον Β. Μπαρτζιώτα, ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, που βρισκόταν εκεί τη νύχτα αυτή, να κατέβει από το πλοίο. Ο Μπαρτζιώτας αρνήθηκε και τότε ο Αλβανός αξιωματούχος του είπε ότι αν δεν κατέβαινε, θα έβγαζε ένταλμα να τον συλλάβει. Ο Μπαρτζιώτας του απάντησε ότι δεν μπορούσε γιατί βρισκόταν σε πολωνικό έδαφος -εννοούσε το πλοίο-. Τότε ο Αλβανός αξιωματούχος του απάντησε ότι «*εσείς δεν είστε κομμουνιστές είστε σκατά*» και έδωσε εντολή να επιβιβαστούν όλοι οι πρόσφυγες στα αυτοκίνητα για να επιστρέψουν πάλι πίσω στο Μπουρέλι. Τελικά, μετά από

179 Βλ. ο.π., σ. 47

180 Βλ. ο.π., σ. 51

αλληπαλλήλες τηλεφωνικές επικοινωνίες με αρμόδιους στα Τίρανα, τα στελέχη του ΚΚΕ συμφώνησαν να γίνει ο έλεγχος πριν επιβιβαστούν οι πρόσφυγες στα πλοία και εντοπίστηκαν εν τέλει οι 15 αιχμάλωτοι που δεν έπρεπε να ταξιδέψουν. Την επόμενη μέρα οι Αλβανοί υπεύθυνοι ζήτησαν συγγνώμη και είπαν ότι το λάθος ήταν δικό τους γιατί δεν κράτησαν τους 15 αιχμαλώτους πριν φύγουν από το Μπουρέλι.¹⁸¹ Όπως και να είχε το ζήτημα, έτσι ξεκίνησε εκείνη την ημέρα το πολυήμερο κουραστικό ταξίδι για τρεις χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν ήδη ταλαιπωρηθεί μετά από σχεδόν 12 ώρες καθυστέρηση.

Για να φτάσουν στις χώρες που θα τους υποδέχονταν οριστικά, οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που αναχωρούσαν από τα αλβανικά λιμάνια θα έκαναν ένα πολύ κουραστικό ταξίδι 11-12 ημερών. Τα πλοία που έφευγαν από το Δυρράχιο και την Αυλώνα ακολουθούσαν δύο θαλάσσιες διαδρομές. Η μία ήταν από την Αδριατική, το Ιόνιο, το Αιγαίο και τη Μαύρη Θάλασσα για το λιμάνι του Πότι στη Γεωργία, όπου από εκεί οι πρόσφυγες αναχωρούσαν με τρένα για την Κασπία, ύστερα επιβιβάζονταν πάλι σε μικρά πλοία για το λιμάνι του Κρασνοβόντσκ -σήμερα Τουρκμενμπασί- στο Τουρκμενιστάν και από εκεί πάλι αναχωρούσαν με τρένα για την Τασκένδη και το Τσιρτσίκ του Ουζμπεκιστάν. Η άλλη διαδρομή ήταν από τη Μεσόγειο, το Γιβραλτάρ, τη Βόρεια Θάλασσα και τη Βαλτική για τα λιμάνια της Πολωνίας και από εκεί, όσοι δεν θα έμεναν στην Πολωνία, πήγαιναν με τρένα στην Τσεχοσλοβακία, την Ουγγαρία και στην Ρουμανία. Την παραμονή της πρωτοχρονιάς του 1950 αναχώρησε και η τελευταία ομάδα πολιτικών προσφύγων από το Δυρράχιο για το λιμάνι της Γκντύνια στην Πολωνία.¹⁸²

Αυτή τη φορά η προσφυγιά δεν θα ήταν προσωρινή για τους δεκάδες χιλιάδες πολιτικούς πρόσφυγες από την Ελλάδα, τους πρώην αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού. Αυτοί και οι οικογένειες που δημιούργησαν στις πρώην σοσιαλιστικές χώρες θα επέστρεφαν ξανά στην Ελλάδα τη δεκαετία του '70 και στις αρχές της δεκαετίας του '80, όταν στην πατρίδα τους θα είχε σταθεροποιηθεί ένα καθεστώς αστικής δημοκρατίας, θα είχε νομιμοποιηθεί το ΚΚΕ, θα είχε αναγνωριστεί η τεράστια προσφορά του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Εθνική Αντίσταση και θα είχαν αποκατασταθεί, έστω τυπικά και με μεγάλη καθυστέρηση, οι αγωνιστές του.

Έτσι ολοκληρώθηκε το πέραςμα της πλειοψηφίας των Ελλήνων πολιτικών

181 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 176, φάκελος 8/2/275

182 Τσέκου Κ. (2013), *Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες...*, σ. 51

προσφύγων από την Αλβανία. Η γειτονική χώρα λειτούργησε για αυτούς ως ένα προσωρινό καταφύγιο, ως ένας σταθμός στην πολύχρονη διαμονή τους στις χώρες της Ανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης και στο Ουζμπεκιστάν της τότε ΕΣΣΔ. Ο Ε. Χότζα είχε γράψει ότι η Αλβανία το '49 εκπλήρωσε το το διεθνιστικό της καθήκον. Φιλοξένησε, εμψύχωσε και έδωσε κουράγιο στους αγωνιστές του ΔΣΕ μετά την ήττα και τους βοήθησε να πάνε στις άλλες λαϊκές δημοκρατίες. Συμπλήρωνε, όμως, ότι λόγω της δύσκολης διεθνούς θέσης της Αλβανίας και πολιτικών συγκυρίων όπως η έχθρα με τους «Έλληνες μοναρχοφασίστες», οι Αλβανοί κομμουνιστές αισθάνονταν ότι δεν είχαν βοηθήσει όσο θα έπρεπε τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες και ότι αισθάνονταν βαθιά αυτή την έλλειψη και υπέφεραν.¹⁸³ Ωστόσο, μερικές εκατοντάδες Έλληνες, θύματα του Εμφυλίου Πολέμου, παρέμειναν στη Αλβανία και μετά το 1950.

3.4 Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Αλβανία μετά το '49

Μετά την αναχώρηση της πλειοψηφίας των πολιτικών προσφύγων από την Αλβανία στις αρχές του '50, στη γειτονική χώρα παρέμεινε ένας μικρός αριθμός καταδιωκόμενων Ελλήνων. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούσαν κυρίως πρόσφυγες που πέρασαν εθελοντικά και με δική τους ατομική πρωτοβουλία από την Ελλάδα στην Αλβανία από το '50 και μετά, για να γλιτώσουν από τις πολιτικές διώξεις που είχαν εξαπολύσει ενάντιον τους οι ελληνικές αρχές. Άλλη περίπτωση ήταν οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που είχαν καταφύγει αρχικά στη Γιουγκοσλαβία, οι οποίοι ύστερα κατέφυγαν σε άλλες χώρες του σοσιαλιστικού μπλοκ, ορισμένοι απ' τους οποίους πήγαν και στην Αλβανία. Επίσης, πολλοί ήταν οι αιχμάλωτοι στρατιώτες και αξιωματικοί του Εθνικού Στρατού¹⁸⁴, οι οποίοι είχαν συλληφθεί είτε από τον ΔΣΕ κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου Πόλεμου, είτε από τις αλβανικές αρχές, επειδή είχαν περάσει τα ελληνοαλβανικά σύνορα στη διάρκεια κάποιας πολεμικής επιχείρησης. Τέλος, στην Αλβανία παρέμειναν και μετά το '50 πολλοί τραυματίες του ΔΣΕ μέχρι την ανάρρωσή τους και ύστερα αναχώρησαν.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '50 μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του '60

183 Χότζα Ε. (1985), *Δύο φίλοι λαοί...*, σ. 120-122

184 Για το θέμα αυτό δες και: Κόκκορη Γ. (2011), «Αιχμάλωτοι του Εμφυλίου στη μακρινή Τασκένδη», στο : *Ιστορία εικονογραφημένη*, 517, σ. 85-96

στην Αλβανία λειτουργούσε Κομματική Οργάνωση του ΚΚΕ. Στις αρμοδιότητές της ήταν πρώτα απ' όλα η φροντίδα για τη διατήρηση και την ανάπτυξη της κομματικής ζωής για τα μέλη του ΚΚΕ που ζούσαν στην Αλβανία, για να μην αισθάνονταν περιθωριοποιημένα και να ασκούσαν κανονικά όλα τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις που είχε κάθε μέλος του ΚΚΕ. Τα πρώτα χρόνια της προσφυγιάς τους στην Αλβανία, κάποια μέλη του ΚΚΕ έκαναν παράπονα γιατί αισθάνονταν παραμελημένα και ξεχασμένα απ' αυτό.¹⁸⁵ Η ΚΟ φρόντιζε για την πολιτική ενημέρωση των μελών του κόμματος που ζούσαν στην Αλβανία και γενικά όλων των πολιτικών προσφύγων που ζούσαν εκεί, έτσι ώστε όλοι να ακούνε καθημερινά τον ραδιοφωνικό σταθμό του ΚΚΕ που λειτουργούσε στη Ρουμανία, να διαβάζουν τα κομματικά έντυπα του ΚΚΕ (εφημερίδες, περιοδικά, φυλλάδια και βιβλία), τα οποία στέλνονταν στην Αλβανία από το εξωτερικό, κυρίως από την ΕΣΣΔ και την Ρουμανία.

Επίσης, η ΚΟ γνωμοδοτούσε για το ποιοι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες θα αναλάμβαναν επικεφαλής των συλλόγων και των συμβουλίων των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων, όπως η «Ένωση Ελλήνων Δημοκρατικών», η οποία είχε δεκαπενταμελές διοικητικό συμβούλιο¹⁸⁶ και μαζί με την ΚΟ του ΚΚΕ στην Αλβανία διεκπεραίωνε και γνωμοδοτούσε σε συνεργασία με τις αλβανικές αρχές για τα πολιτικά, πολιτιστικά και οικογενειακά ζητήματα των προσφύγων. Τέτοια ήταν πολιτικά ζητήματα όπως τα παραπάνω καθώς και άλλα όπως αυτό της εκπαίδευσης των πολιτικών προσφύγων, της μετακίνησής τους από τη μια σοσιαλιστική χώρα στην άλλη, για να ενωθούν με διάφορα μέλη της οικογένειάς τους, και η διατήρηση αλληλογραφίας με τους συγγενείς τους που ήταν πρόσφυγες σε άλλη χώρα.¹⁸⁷ Υπεύθυνοι της ΚΟ του ΚΚΕ στην Αλβανία ήταν αρχικά ο Ζήσης Ζιώκας, μετά ο Μιχάλης Δαρόγλου και αργότερα υπεύθυνος ανέλαβε ο Γιώργος Αργυρόπουλος.¹⁸⁸

Αναφορικά με την «Ένωση Ελλήνων Δημοκρατικών» φαίνεται πως ο Δαρόγλου είχε προτείνει την δημιουργία αυτής της επιτροπής για τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στην Αλβανία στα μέσα της δεκαετίας του '50. Είχε προτείνει, επίσης, να ορίζονταν υπεύθυνοι σε αυτή ο Πέτρος Ζήκας, που ήταν γιατρός και παλιό μέλος του ΚΚΕ, κι ο Αριστείδης Ζαουδάλης, που ήταν διευθυντής ξενοδοχείου στο Αργυρόκαστρο

185 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 124, φάκελος 7/11/8

186 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ. 130

187 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 124, φάκελος 7/11/17

188 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ.131

και παλιότερα μέλος του ΚΚΕ και αντάρτης. Ο Χότζα και ο Μ. Σέου συμφώνησαν με την πρόταση του Δαρόγλου για τη δημιουργία της επιτροπής με τα παραπάνω καθήκοντα και όνομα, διαφώνησαν όμως ως προς τα πρόσωπα που πρότεινε. Υποστήριζαν ότι οι υπεύθυνοι της επιτροπής έπρεπε να εκλέγονται δημοκρατικά μεταξύ των καλύτερων προσφύγων.¹⁸⁹

Ο συνολικός αριθμός των Ελλήνων προσφύγων και κρατουμένων που έζησαν στην Αλβανία δεν είναι σαφής. Στις 22/7/1952 σε επιστολή του Μ. Σεου προς τον Ν. Ζαχαριάδη αναγράφεται ότι μέχρι τότε στην Αλβανία ζούσαν 605 Έλληνες πρόσφυγες, από τους οποίους οι 48 βρίσκονταν στη φυλακή, ενώ περίπου 270 ήταν αιχμάλωτοι, πρώην στρατιώτες του Εθνικού Στρατού. Οι υπόλοιποι ήταν Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες που πήγαν στην Αλβανία μετά το τέλος του Εμφυλίου, από την Ελλάδα και τη Γιουγκοσλαβία.¹⁹⁰ Σύμφωνα, όμως, με τον Η. Σκουλίδα, μέχρι το '66 όταν ολοκληρώθηκε η διαδικασία του επαναπατρισμού των Ελλήνων προσφύγων που ζούσαν στην Αλβανία, είχαν επαναπατριστεί συνολικά 1.500 πρόσφυγες.¹⁹¹ Είναι λογικό ότι από το '52 μέχρι το '66 ο αριθμός τους αυξήθηκε είτε επειδή μπορεί να κατέφυγαν και άλλοι Έλληνες στην Αλβανία, είτε επειδή πολλοί έκαναν οικογένειες.

Ακριβή στοιχεία για τη ζωή του συνόλου των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων και αιχμαλώτων στην Αλβανία μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν, ίσως επειδή πολλοί ήταν εγκατεστημένοι σε διαφορετικές περιοχές της Αλβανίας και έκαναν τελείως διαφορετικές εργασίες. Μεγάλες ομάδες πολιτικών προσφύγων ζούσαν κυρίως στη Λιούσνια και στο Φιέρι. Λιγοστοί πρόσφυγες ή κάποιες οικογένειες προσφύγων ζούσαν επίσης στην Κορυτσά, στη Ρογκοζίνα, στο Ροσκοβέτς, στο Μπαλς, στα Τίρανα, στους Αγίους Σαράντα, στο Αργυρόκαστρο, στο Τεπελένι, στο Ελμπασάν κ.α. Από ορισμένα στοιχεία που υπάρχουν μπορούμε να δούμε πως ήταν η ζωή ορισμένων μεγάλων ομάδων πολιτικών προσφύγων που ζούσαν κυρίως στη Λιούσνια και στο Φιέρι, σε διαφορετικές χρονικές στιγμές.

Σε έκθεσή του στις 20 Οκτωβρίου του '49 ο Θ. Γερονικάκης κατέγραψε τα παράπονα 72 αιχμαλώτων, πρώην στρατιωτών του Εθνικού Στρατού. Οι αιχμάλωτοι είχαν τα εξής παράπονα: 1) ότι δούλευαν καθημερινά για 8 ώρες την ημέρα στο σκάψιμο

189 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ. 130

190 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 353, φάκελος 20/3/85

191 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ. 134

χωραφιών. 2) Ότι μια μέρα 14 από αυτούς δεν κατάφεραν να βγάλουν το καθορισμένο ημερήσιο πλάνο εργασίας και ο Αλβανός υπεύθυνος του στρατοπέδου τους έκοψε τα τσιγάρα για τρεις μέρες. 3) Ότι οι Αλβανοί φρουροί τους αποκαλούσαν μοναρχοφασίστες και τους φέρονταν σαν σε καταναγκαστικά έργα γιατί όσο εργάζονταν είχαν στραμμένα τα πολυβόλα κατά πάνω τους ενώ όταν κάποιος ήθελε να πάει τουαλέτα εν ώρα εργασίας δεν του το επέτρεπαν και του έλεγαν να κάνει την ανάγκη του εκεί μπροστά σε όλους. 4) Εντός του στρατοπέδου δεν μπορούσαν να κινούνται ελεύθερα και ήταν περιορισμένοι. 5) Οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου πολλές φορές δεν αναγνώριζαν τα ιατρικά δελτία των αρρώστων και τους έβαζαν κι αυτούς για δουλειά. 6) Τα δελτία ειδήσεων τα έπαιρναν με καθυστέρηση έως και 15 μέρες. 7) Ζητούσαν αύξηση στο βούτυρο και γενικά στο φαγητό. 8) Ζητούσαν να τους επισκεφτεί Έλληνας γιατρός για να τους εξετάσει. 9) Είχαν επίσης τη γενική απαίτηση να ξαναεπιστρέψουν στο στρατόπεδο που έμεναν προηγουμένως με τους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες στο Μπουρέλι, κι ας έτρωγαν και τη μισή ποσότητα φαγητού απ' αυτή έτρωγαν στο στρατόπεδο στη Λιούσνια.¹⁹²

Το ΚΚΕ ζητούσε από τις αλβανικές αρχές να τους αντιμετωπίζουν καλύτερα και γενικότερα να βελτιώσουν τις συνθήκες της εργασίας και της διαβίωσής τους. Οι αλβανικές αρχές πάντως αρνιόντουσαν τις κατηγορίες ότι τους κακομεταχειρίζονταν ή ότι τους προσέβαλλαν και υποστήριζαν ότι κάτι τέτοιο δεν συνέβαινε.¹⁹³

Στις 15 Απριλίου του '52 έχουμε μια άλλη αναφορά για τις συνθήκες ζωής πολλών Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στην Αλβανία από τον Η. Καρρά, στέλεχος του ΚΚΕ που τότε είχε επισκεφτεί την Αλβανία για να πάρει μέρος ως αντιπρόσωπος του ΚΚΕ στο 2^ο Συνέδριο του ΚΕΑ. Στην έκθεσή του αναφέρει ότι επισκέφτηκε και πήρε επιστολές από Έλληνες πρόσφυγες που ζούσαν σε διάφορες περιοχές της Αλβανίας (Λιούσνια, Τεπελένι, Αγ. Σαράντα και Τίρανα). Οι περισσότεροι από αυτούς έκαναν κτηνοτροφικές εργασίες και ζητούσαν παραπάνω βοήθεια σε τρόφιμα, ρούχα και ζώα, ενώ κάποιοι ζητούσαν να πάνε σε κάποια άλλη χώρα.¹⁹⁴

Τον Οκτώβριο του '53 επισκέφτηκε την Αλβανία ο Ορθόδοξος Τόκαλης, στέλεχος του ΚΚΕ, για να διαπιστώσει τις συνθήκες ζωής των προσφύγων. Στην έκθεσή του γράφει ότι στη Λιούσνια και στη Ρογκοζίνα οι πρόσφυγες ζούσαν με πολλές στερήσεις

192 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 176, φάκελος 8/2/263

193 Βλ. ο.π., κουτί 176, φάκελος 8/2/263

194 Βλ. ο.π., κουτί 353, φάκελος 20/3/78

και σε άθλιες συνθήκες, χωρίς επαρκή σκεπάσματα και ρούχα, χωρίς ηλεκτρικό και σε κακές εγκαταστάσεις που χρειάζονταν επισκευές. Οι πρόσφυγες εκεί έκαναν κυρίως αγροτικές και κτηνοτροφικές δουλειές, ενώ αρκετοί έκαναν και εργατικές δουλειές στον κλάδο των κατασκευών και σε εργοστάσια. Όσοι ήθελαν να φύγουν έκαναν παράπονα γιατί καθυστερούσε η αναχώρησή τους. Ο Τόκαλης πρότεινε να ανοίξει σχολείο για τα παιδιά των προσφύγων που είχαν γεννηθεί στην Αλβανία με δασκάλους από την ελληνική μειονότητα της Αλβανίας έτσι ώστε να μαθαίνουν τα παιδιά την ελληνική γλώσσα.¹⁹⁵

Ωστόσο, ο Γραμματέας της Κ.Ε. του ΚΕΑ, Ρίτα Μάρκο θεωρούσε πως, παρ' όλες τις δυσκολίες που υπήρχαν, οι Έλληνες πρόσφυγες ζούσαν καλύτερα από τους Αλβανούς και είχαν περισσότερες παροχές σε οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο, όπως νοσοκομεία, σχολεία κ.α. Ανέφερε, επίσης, ότι πολλοί ήταν δυσαρεστημένοι ενώ δεν εργάζονταν όσο έπρεπε.¹⁹⁶

Σε συνεδρίαση του Πολιτικού Γραφείου του ΚΕΑ το 1954, ο Μ. Σέου είχε προτείνει όλοι οι Έλληνες «δημοκράτες» πρόσφυγες να συγκεντρωθούν σε μια πόλη, στο Φιέρι ή στη Λιούσνια. Σκοπός ήταν οι πρόσφυγες να μην βρίσκονταν διασκορπισμένοι ανά την αλβανική επικράτεια. Επίσης ανέφερε ότι οι πρόσφυγες εκεί θα έπρεπε να εργάζονται και να εκπαιδεύονται μόνο στις ειδικότητες που παρέχονταν από τις σχολές που υπήρχαν στην πόλη όπου θα διέμεναν. Επιπλέον, θα μάθαιναν ειδικότητες ανάλογες με της εργασίες που έκαναν ή που μπορούσαν να κάνουν στον τόπο που ζούσαν και εργάζονταν, όπως του οδηγού τρακτέρ, του οικοδόμου, του αγρότη, του μαραγκού κ.α. Μπορούσαν να σπουδάσουν και Μαρξισμό-Λενινισμό αν το επιθυμούσαν ενώ οι νέοι μπορούσαν να εισαχθούν στη Γεωργική Σχολή. Τις απόψεις αυτές τις υποστήριξε στη συνεδρίαση και ο Ε. Χότζα.¹⁹⁷

Φαίνεται πως τα πράγματα για τη ζωή των προσφύγων στην Αλβανία εξελίχθηκαν αργότερα σύμφωνα με τα παραπάνω. Το 1955 ο Μ. Δαρόγλου, Γραμματέας της Κ.Ο. Αλβανίας του ΚΚΕ, επισκέφτηκε τους Έλληνες πρόσφυγες που ζούσαν στο Φιέρι, στο Μπαλς, στη Ρογκοζίνα και στο Ροσκοβέτς, όπου για άλλη μια φορά διαπίστωσε ότι υπήρχαν ελλείψεις σε εργαλεία, σκεπάσματα και ρούχα, ενώ οι

195 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ. 126

196 Βλ. ο.π., σ. 126

197 Βλ. ο.π., σ. 129

εγκαταστάσεις ήταν σε κακή κατάσταση κ.α.¹⁹⁸ Επίσης, το '55 μεταφέρθηκαν σε αγρόκτημα στο Φιέρι από άλλες περιοχές της Αλβανίας περίπου 200 Έλληνες πρόσφυγες. Εκεί ο Δαρόγλου κατέγραψε όσους ήθελαν να σπουδάσουν σε κάποια τεχνική σχολή. Μεταξύ αυτών κατέγραψε 54 που ήθελαν να πάνε στη σχολή οδηγών τρακτέρ, 44 άτομα για τη σχολή υφαντουργίας, 16 άτομα για τη σχολή τορναδόρων, 7 άτομα για τη σχολή οδηγών, 10 άτομα για τη σχολή ηλεκτρολόγων, 6 για τη σχολή τεχνικών ραδιοφωνίας, 3 για τη σχολή ραπτικής, 2 για τη σχολή φαρμακοποιών, 2 για τη σχολή μαραγκών, και 3 για τη σχολή κτιστών. Επίσης, υπήρχαν και λίγοι άλλοι που ενδιαφέρονταν να γίνουν τοπογράφοι, γεωπόνοι κ.α.¹⁹⁹ Κάνει εντυπώση πάντως ότι δεν καταγράφηκε κανένας που να ενδιαφερόταν να πάει στη σχολή Μαρξισμού-Λενινισμού.

Οι συνθήκες διαβίωσης των Ελλήνων προσφύγων στην Αλβανία, είτε αυτοί ήταν πρώην αντάρτες του ΔΣΕ είτε ήταν αιχμάλωτοι πρώην στρατιώτες του Εθνικού Στρατού, βελτιώνονταν σταδιακά και παράλληλα με αυτές του Αλβανικού λαού επίσης, δεν φαίνεται να υπάρχει καμία διάκριση ανάμεσα στη ζωή των πρώην ανταρτών και των αιχμαλώτων, πρώην στρατιωτών του ΕΣ. Από τα τέλη της δεκαετίας του '50 οι συνθήκες ζωής και εργασίας είχαν βελτιωθεί αισθητά, καθώς παρέχόταν ιατρική φροντίδα σε όλους, εκπαίδευση, υποτροφίες για σπουδές, ενώ υπήρχαν και περιπτώσεις προσφύγων που διέμεναν σε ξενοδοχεία. Όσον αφορά τις σχέσεις των Ελλήνων προσφύγων με τον ντόπιο πληθυσμό υπάρχουν λίγες αναφορές, ωστόσο από αυτές προκύπτει ότι οι σχέσεις ήταν θετικές, ενώ υπήρχαν ακόμη και περιπτώσεις αδελφοποίησης κάποιων οικογενειών κτηνοτρόφων.²⁰⁰ Οι Έλληνες πολιτικοί πρόσφυγες για όσο διάστημα παρέμειναν στην Αλβανία εργάστηκαν και προσέφεραν πολλά, αρκετοί μάλιστα, όπως οι Θ. Δροσόπουλος, Σ. Καραγνουδάκης, τιμήθηκαν με βραβεία και χρηματικά έπαθλα ως σταχανοφικοί.²⁰¹

Οι σχέσεις της Ελλάδας με την Αλβανία άρχισαν να βελτιώνονται σταδιακά από το 1953. Στο πλαίσιο αυτό ξεκίνησε και η διαδικασία επαναπατρισμού των Ελλήνων προσφύγων και αιχμαλώτων. Σε συνάντηση που είχε ο Ε. Χότζα με τον Κ. Κολιγιάννη, τον τότε Γ.Γ. του ΚΚΕ, στη Μόσχα το '57, συζητήθηκε το θέμα της επιστροφής των προσφύγων στην Ελλάδα. Φαίνεται πως μεταξύ της αλβανικής και της ελληνικής

198 Βλ. ο.π., σ. 126-127

199 Βλ. ο.π., σ. 128

200 Βλ. ο.π., σ. 129

201 Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας, αρχείο ΚΚΕ, κουτί 124, φάκελος 7/11/29

κυβέρνησης είχε υπάρξει κάποια συνεννόηση για τον ασφαλή επαναπατρισμό των Ελλήνων προσφύγων και αιχμαλώτων που ζούσαν στην Αλβανία.²⁰² Το κύμα του επαναπατρισμού έγινε έντονο στις αρχές της δεκαετίας του '60. Μέχρι τον Απρίλιο του '61 είχαν επαναπατριστεί 826 άτομα. Ενώ, μέχρι το 1966, είχε επαναπατριστεί το σύνολο των Ελλήνων προσφύγων που ζούσαν στην Αλβανία: 1500 πρόσφυγες και 2.000 κτηνοτροφικά ζώα. Κατά τη διαδικασία του επαναπατρισμού υπήρξαν και διάφορα περιστατικά, όπως με κάποιους πρώην αιχμαλώτους του ΔΣΕ που ζούσαν στο Φιέρι, οι οποίοι όταν περνούσαν τα σύνορα φώναζαν συνθήματα υπέρ του Βασιλιά Παύλου και κατά της Αλβανίας. Όμως ήταν πολλοί και οι πρόσφυγες που όταν περνούσαν τα σύνορα για να επιστρέψουν στην Ελλάδα ευχαριστούσαν το ΚΕΑ και την Αλβανία για την φιλοξενία.²⁰³

Έτσι έκλεισε οριστικά το κεφάλαιο των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων του ελληνικού Εμφυλίου Πόλεμου 1946-1949, που έζησαν στην ΛΔ της Αλβανίας. Συνολικά, απ' όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι στο πλαίσιο των πολύ καλών και φιλικών σχέσεων που είχαν το ΚΚΕ με το ΚΕΑ και της διεθνιστικής αλληλεγγύης, το ΚΕΑ και η αλβανική κυβέρνηση ανταποκρίθηκαν άμεσα στα αιτήματα του ΚΚΕ και του ΔΣΕ, έτσι ώστε η Αλβανία να δώσει άσυλο, να φιλοξενήσει και να περιθάλπει Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες, άντρες, γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους. Όμως, λόγω της κακής οικονομικής κατάστασης της Αλβανίας και της πολύ δύσκολης διπλωματικής θέσης στην οποία είχε βρεθεί, αδυνατούσε να φιλοξενήσει και να περιθάλπει έναν μεγάλο αριθμό προσφύγων για μακρύ χρονικό διάστημα. Έτσι, πολλές χιλιάδες πολιτικοί πρόσφυγες που περάσαν στην Αλβανία από το '45-'49 φιλοξενήθηκαν στη γειτονική χώρα μόνο για λίγους μήνες και ύστερα μετακινήθηκαν για άλλες χώρες του πρώην σοσιαλιστικού μπλοκ. Ελάχιστοι έμειναν στην Αλβανία και μετά το 1949.

202 Σκουλίδας Η. Γ. (2015), «Οι πολιτικοί πρόσφυγες...», σ. 131

203 Βλ. ο.π., σ. 133-135

Συμπεράσματα

Οποιαδήποτε σχέση στις ανθρώπινες κοινωνίες είναι πρώτα απ' όλα σχέση ανθρώπου προς άνθρωπο, κάτι το οποίο ισχύει και στις πολιτικές σχέσεις, οι οποίες δεν μπορούν να αποφύγουν τις διαστάσεις που παίρνουν οι ανθρώπινες σχέσεις. Βέβαια, ανθρώπινη σχέση από ανθρώπινη σχέση διαφέρει, ανάλογα με τον σκοπό για τον οποίο συνάπτεται και το πλαίσιο στο οποίο διαμορφώνεται (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό), το οποίο με τη σειρά του διαφέρει ανάλογα με τον ιστορικό χρόνο και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούν σε κάθε χώρο. Παρ' όλα αυτά, σκοπός μας εδώ δεν είναι να εξετάσουμε τις μορφές των ανθρώπινων σχέσεων, αλλά να κατανοήσουμε τις σχέσεις των Ελλήνων και των Αλβανών κομμουνιστών κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και να βγάλουμε ορισμένα συμπεράσματα. Θεωρώ ότι αυτό που μένει σαν γενική εντύπωση για τις σχέσεις των δύο κομμάτων την περίοδο του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949, είναι ότι ήταν φιλικές και στενές κι ότι το ΚΚΑ-ΚΕΑ και η ΛΔ της Αλβανίας συμπαράσταθηκαν και παρέμειναν σταθεροί σύμμαχοι του ΚΚΕ και του ΔΣΕ καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου. Ωστόσο οι σχέσεις τους και δοκιμάστηκαν και υπήρξαν δύσκολες στιγμές, παρεξηγήσεις και διαφωνίες όπως φάνηκε απ' όσα αναφέρθηκαν κυρίως στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας.

Οι λόγοι για τους οποίους δημιουργούνταν προβλήματα στις σχέσεις των δύο κομμάτων δεν ήταν πάντοτε οι ίδιοι αλλά εξαρτιόνταν από την εκάστοτε χρονική στιγμή, ανάλογα με τις εξελίξεις που υπήρχαν κάθε φορά στα μέτωπα του Εμφυλίου στην Ελλάδα καθώς και από τη διεθνή θέση στην οποία βρισκόταν η Αλβανία. Έτσι, θεωρώ ότι ήταν διαφορετικοί οι λόγοι που προκάλεσαν τα προβλήματα και τις διαφωνίες μεταξύ των δύο κομμάτων κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου στην Ελλάδα και διαφορετικοί όταν αυτός τελείωσε με την ήττα των δυνάμεων του Δημοκρατικού Στρατού. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου και κυρίως τον τελευταίο χρόνο του πολέμου, από το φθινόπωρο του '48 μέχρι τα το καλοκαίρι του '49, η Αλβανία έγινε η κύρια δίοδος για τον εφοδιασμό των ανταρτών, γεγονός που έφερε τη γειτονική χώρα σε πολύ δύσκολη διεθνή και διπλωματική θέση. Όλα αυτά έκαναν την αλβανική κομμουνιστική κυβέρνηση να είναι πιο προσεκτική στον εφοδιασμό του ΔΣΕ από το έδαφος της και να επιβάλει περισσότερα μέτρα ασφάλειας ως προς το πώς θα διεξαγόταν η διαδικασία. Από πλευράς

του ΚΚΕ, ωστόσο υπήρξε, δυσαρέσκεια λόγω των μέτρων αυτών διότι έτσι ο εφοδιασμός του ΔΣΕ από την Αλβανία γινόταν με σημαντική καθυστέρηση, ενώ είχε και παράπονα για το πώς διαχειρίζονταν οι αλβανικές αρχές το στρατιωτικό υλικό που προοριζόταν γι' αυτούς. Μετά την ήττα του ΔΣΕ στον Γράμμο και τη συγκροτημένη υποχώρηση των ανταρτών στην Αλβανία τον Αύγουστο του '49, οι σχέσεις των δύο κομμάτων διαταράχθηκαν λόγω της κριτικής που έγινε από τον Ε. Χότζα σχετικά με την τακτική και τις επιλογές που είχε κάνει η ηγεσία του ΚΚΕ και όταν ήταν ΓΓ ο Γ. Σιάντος αλλά και όταν ήταν ο Ν. Ζαχαριάδης. Ο Ν. Ζαχαριάδης αρχικά διαφώνησε σε όλα τα σημεία στην κριτική που έγινε από το ΚΕΑ, ωστόσο απ' ό,τι φαίνεται αργότερα συμφώνησε με αυτή σε ό,τι αφορούσε την τακτική και τις επιλογές του ΚΚΕ στην Κατοχή, την Αντίσταση, την Απελευθέρωση, τα Δεκεμβριανά και για τη Συμφωνία της Βάρκιζας, δηλαδή όταν ΓΓ του κόμματος ήταν ο Γ. Σιάντος. Σε ότι αφορούσε τον Εμφύλιο Πόλεμο του '46-'49 ο Ζαχαριάδης διαφώνησε σχεδόν σε όλα με την κριτική που έγινε από το ΚΕΑ, η οποία αφορούσε κυρίως τις επιλογές που έκανε η ηγεσία του ΚΚΕ για τον χαρακτήρα και την τακτική του ΔΣΕ. Το σίγουρο είναι πάντως ότι και λάθος αποφάσεις πάρθηκαν και λάθη έγιναν από τη στιγμή που ούτε ο αγώνας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Κατοχή και στην Αντίσταση δεν ολοκληρώθηκε με επιτυχία όταν απελευθερώθηκε η Ελλάδα, αλλά ούτε και ο αγώνας του ΔΣΕ και της ΠΔΚ στον Εμφύλιο το '46-'49 στέφθηκε με επιτυχία, αντίθετα γνώρισε μια βαριά ήττα. Από τη στιγμή που το αποτέλεσμα ήταν η ήττα, τότε σίγουρα είχαν γίνει και λάθη.

Σχετικά με τις επιλογές του ΚΚΕ στον Εμφύλιο το '46-'49 από το ΚΕΑ δεν έγινε κάποια κριτική κι ούτε υπήρχε διαφωνία για τον αν ήταν σωστός ή λάθος ο στρατηγικός στόχος και η γενικότερη στρατηγική που ακολουθούσε η ηγεσία του ΚΚΕ τότε. Αυτά ήταν ζητήματα τα οποία απασχόλησαν ιδιαίτερα και δίχασαν έντονα το ΚΚΕ στην 6^η και στην 7^η Ολομέλεια το '56 και το '57, αλλά και στο 8^ο Συνέδριο το 1961. Από την 6^η Ολομέλεια το '56, με την παρέμβαση της «Διεθνούς Επιτροπής για την κατάσταση στην καθοδήγηση του ΚΚΕ», η οποία απαρτιζόταν από πολιτικά στελέχη των κομμουνιστικών και εργατικών κομμάτων της Βουλγαρίας, της ΕΣΣΔ, της Ουγγαρίας, της Πολωνίας, της Ρουμανίας και της Τσεχοσλοβακίας, ασκήθηκε κριτική στη γενικότερη στρατηγική που είχε ακολουθήσει το ΚΚΕ στον Εμφύλιο το '46-'49. Τότε εκτιμήθηκε ότι ο ένοπλος αγώνας του '46-'49 είχε αντιφασιστικό, εθνικοαπελευθερωτικό και αντιιμπεριαλιστικό

χαρακτήρα για μια ανεξάρτητη και δημοκρατική Ελλάδα κι όχι χαρακτήρα σοσιαλιστικής επανάστασης όπως εκτιμούσε ο Ν. Ζαχαριάδης.²⁰⁴ Κρίθηκε ως λάθος η θέση του Ζαχαριάδη η οποία εκτιμούσε ότι στην Ελλάδα υπήρχε επαναστατική κατάσταση που μπορούσε να οδηγήσει στη Λαϊκή Δημοκρατία της Ελλάδας, ενώ υποστηρίχθηκε ότι ο αγώνας της Αριστεράς έπρεπε να είχε σαν βασική τακτική την πάλη για ένα αστικοδημοκρατικό καθεστώς με κράτος δικαίου, ισονομίας και ισοπολιτείας. Επίσης καθαιρέθηκε από την θέση του ΓΓ της ΚΕ του ΚΚΕ ο Ν. Ζαχαριάδης, ενώ από την Κεντρική Επιτροπή καθαιρέθηκαν μαζί με τον Ζαχαριάδη και άλλα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ, όπως Β. Μπαρτζιώτας κ.α. Όταν, όμως, σήμερα η δεκαετία του '40 αντιμετωπίζεται από πολλούς (και από τον γραφόντα) ως η μια και μοναδική επαναστατική περίοδος στην ιστορία της Ελλάδας τον 20^ο αιώνα, δεν ξέρω κατά πόσο ήταν λάθος που η ηγεσία του ΚΚΕ υπό τον Ν. Ζαχαριάδη έκρινε ότι τότε στη χώρα υπήρχε επαναστατική κατάσταση.

Διαφωνίες σε τέτοιο επίπεδο το ΚΚΕ με το ΚΚΑ-ΚΕΑ δεν είχαν και ούτε το Κόμμα Εργασίας Αλβανίας παρενέβη ποτέ στις εσωτερικές υποθέσεις του ΚΚΕ. Μπορεί πιο πάνω να σταθήκαμε σε ορισμένες τριβές και διαφωνίες που υπήρξαν μεταξύ των δύο κομμάτων, ωστόσο αυτό δεν ήταν το κύριο χαρακτηριστικό στις σχέσεις τους, οι οποίες ήταν στενές και φιλικές στο πλαίσιο του διεθνισμού και την προλεταριακής αλληλεγγύης και παρέμειναν τέτοιες μέχρι και το 1961. Μεταξύ των δύο κομμάτων στα χρόνια του Εμφυλίου στην Ελλάδα αλλά και αργότερα δεν υπήρχαν μεγάλες και γενικές πολιτικο-ιδεολογικές διαφωνίες ενώ, αφού λύθηκαν το 1950 μετά την τριμερή συνάντηση στη Μόσχα οι μεταξύ τους διαφωνίες και παρεξηγήσεις, δεν υπήρχε πλέον κάποιος άλλος λόγος για να κρατάνε απόσταση το ένα κόμμα από το άλλο. Το τι θα έκανε το ΚΚΕ ή το ΚΕΑ με το προγράμματά του, τις θέσεις, τη στρατηγική, την τακτική, την αυτοκριτική και την ηγεσία του ήταν πρώτα και κύρια εσωτερικό ζήτημα του κάθε κόμματος. Ωστόσο, σε ένα διεθνιστικό πολιτικό πλαίσιο μεταξύ ομοϊδεατικών πολιτικών κομμάτων, σαφώς και πρέπει να ασκείται κριτική, είτε σκληρή είτε μαλακή, η οποία όμως δεν πρέπει να ξεπερνά αυτό το όριο και να φτάνει στην παρέμβαση στα εσωτερικά ενός άλλου κόμματος ειδικά όταν αυτό βρίσκεται σε μια δύσκολη κατάσταση και σε αδύναμη

204 Ντεζ Γκ. (1956), «Ανακοίνωση του Προέδρου της Διεθνούς Επιτροπής για την κατάσταση στην καθοδήγηση του ΚΚΕ», στο: Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (2010), *Η 6η πλατειά ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 11-12/3/1956, πρακτικά*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, σ. 43

θέση μετά από κάποια πολιτική ήττα ή αποτυχία.

Κλείνοντας, θα έλεγα ότι οι σχέσεις των δύο κομμάτων εκείνη την περίοδο ήταν στενές χωρίς να λείπει όμως η έντονη κριτική, που όμως δεν έβαζε σε κίνδυνο αλλά ούτε κι απειλούσε με τερματισμό τη συνεργασία τους. Η Αλβανία παρέμεινε μέχρι το τέλος του ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου φιλική και συμμαχική χώρα για τον ΔΣΕ, διακινδυνεύοντας την ειρήνη στο εσωτερικό της ακόμη και την ίδια την κρατική της ακεραιότητα, αφού όλα αυτά τα χρόνια ήταν υπαρκτός ο κίνδυνος μιας μεγάλης επιχείρησης του Εθνικού Στρατού ή των δυτικών συμμάχων της κυβέρνησης της Αθήνας στην Αλβανία. Το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου (Νότιας Αλβανίας) παρ' ότι είχε κλείσει στη Διάσκεψη Ειρήνης το 1946, αμφισβητούνταν και παρέμενε ανοιχτό για τις επίσημες ελληνικές κυβερνήσεις όλη εκείνη την περίοδο αλλά και αργότερα. Επίσης, από τη μεριά του το ΚΚΕ παραδεχόταν ότι η Αλβανία στάθηκε ένας πιστός σύμμαχος στον τριετή αγώνα που έδωσε ο Δημοκρατικός Στρατός κι ότι η βοήθεια που τους προσέφερε το ΚΚΑ-ΚΕΑ και η ΛΔ της Αλβανίας είχε όλο και μεγαλύτερη σημασία επειδή συνδεόταν με τις δυσκολίες και τις διεθνείς περιπλοκές που αντιμετώπιζε η ίδια εξαιτίας αυτής.

Τέλος, να επισημάνω ότι απ' όλα τα στοιχεία της ερευνάς μου τα οποία, παρουσιάστηκαν, αναλύθηκαν και αναπτύχθηκαν στα τρία προηγούμενα κεφάλαια δεν προκύπτει από πουθενά ότι η Αλβανία ή κάποια άλλη χώρα του τότε σοσιαλιστικού μπλοκ ήταν η αιτία του Εμφυλίου Πολέμου στην Ελλάδα το '46-'49. Οι γειτονικές χώρες με την Ελλάδα (Αλβανία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία) στάθηκαν άμεσα αλληλέγγυες και συμμαχικές στο σύνολο της διάρκειας του τριετούς πολέμου που έδωσε ο ΔΣΕ, με εξαίρεση την Γιουγκοσλαβία η οποία τον τελευταίο χρόνο του Εμφυλίου (από το καλοκαίρι του '48) μείωσε κατά πολύ την βοήθεια που έστελνε στον ΔΣΕ ενώ το καλοκαίρι του '49 την διέκοψε εντελώς και σφράγισε τα σύνορά της με την Ελλάδα. Η αλληλεγγύη των γειτονικών χωρών προς τον ΔΣΕ και το ΚΚΕ δεν ήταν η αιτία του Εμφυλίου, καθώς το μόνο που προσέφερε στον ΔΣΕ ήταν πολεμοφόδια και αλλά υλικά για να μπορεί να πολεμάει απέναντι σε έναν αντίπαλο που ενισχυόταν σε ασύγκριτα μεγαλύτερο βαθμό από τους εξωτερικούς του συμμάχους (Μ. Βρετανία, ΗΠΑ). Επιπλέον, παρείχαν άσυλο κι ένα ασφαλές καταφύγιο στους Έλληνες πολιτικούς πρόσφυγες γυναίκες, άντρες, παιδιά και γέρους οι όποιοι είτε ήταν άμαχοι είτε πολέμησαν στον Εμφύλιο. Οι αιτίες για τον Εμφύλιο πρέπει να αναζητηθούν στο

εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας και στην πολιτική κατάσταση που επικρατούσε στη χώρα τη δεκαετία του '40. Το να λέμε ότι την ευθύνη γι' αυτόν την έφερε η Αλβανία, η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία ή η ΕΣΣΔ είναι ουσιαστικά σαν να αναπαράγουμε τα επιχειρήματα των επίσημων ελληνικών κυβερνήσεων – από το Λαϊκό και το Φιλελεύθερο Κόμμα – της περιόδου εκείνης, οι όποιες υποστήριζαν ότι οι χώρες αυτές υποκίνησαν τον πόλεμο, ενώ οι ίδιες με την πολιτική τους όχι μόνο δεν ήθελαν η Ελλάδα να λειτουργήσει μετά την απελευθέρωση σαν μια λαϊκή δημοκρατία, αλλά ούτε καν σαν μια αστική δημοκρατία, όπως είναι από το '74 μέχρι σήμερα.

Πηγές

Αρχειακές Πηγές

Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ), Αρχείο ΚΚΕ, κουτιά: 113, 124, 149, 154, 176, 200, 201, 353

Βιβλιογραφία

Αβέρωφ Τοσίτσας Ε. (1975), *Φωτιά και τσεκούρι: Ελλάδα 1946-1949 και τα προηγούμενα: συνοπτική ιστορική μελέτη*, Αθήνα: Εστία

Αντωνίου Γ., Καλύβας Σ. Επιμ. (2015), *Οι πολιτικοί πρόσφυγες του Εμφυλίου Πολέμου: Κοινωνικές και πολιτικές προσεγγίσεις*, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

Βόγλης Π. (2014), *Η αδύνατη επανάσταση: Η κοινωνική δυναμική του εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Βοντίτσος Γούσιος Γ. (1977), *Οι αιτίες για τις ήττες, τη διάσπαση του ΚΚΕ και της ελληνικής αριστεράς*, Αθήνα: Να υπηρετούμε το λαό

Βουρνάς Τ. (1981), *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας: ο Εμφύλιος*, Αθήνα: Τολίδης

Γκαγκούλιας Γ.Δ. (2004), *«Παιδομάζωμα»: Τα παιδιά στη θύελλα του Εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα: Ιωλκός

Δημητρόφ Γκ. (1999), *Σελίδες από το απόρρητο ημερολόγιο*, Αθήνα: Καστανιώτη

Δημητρόφ Γκ. (1975), *Ο φασισμός*, Αθήνα: Πορεία

Ζαχαριάδης Ν. (1978), *Δέκα χρόνια πάλης: προς την 3^η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ*, Αθήνα: Πορεία

Ηλιού Φ. (2004), *Ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος: η εμπλοκή του ΚΚΕ*, Αθήνα: Θεμέλιο

Ινστιτούτο Μαρξιστικών-Λενινιστικών Μελετών της ΚΕ του ΚΕΑ (1976), *Ιστορία του Κόμματος Εργασίας Αλβανίας*, Αθήνα: Ιστορικές Εκδόσεις

- Ιστορικό τμήμα της ΚΕ του ΚΚΕ (2001), *Δοκίμιο ιστορίας του ΚΚΕ, 1918-1949*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, τ. Ι
- Καζάκος Π. (2003), *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: Οικονομία και οικονομική πολιτική στην μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000*, Αθήνα: Πατάκης
- Καινούργιος Χ. Δ. (2003), *Στα άδυτα του εμφυλίου: στρατόπεδα Ρουμπίκ και Μπούλκες*, Αθήνα: Ιωλκός
- Καμαρινός Α. (2008), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Πελοπόννησο 1946-1949*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Κανελλόπουλος Γ. Ν. (2015), *Διοικητικοί μηχανισμοί και κρατικές δομές του Δημοκρατικού Στρατού στην Πελοπόννησο: η θνησιγενής Λαϊκή Δημοκρατία*, Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών,
- Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (2010), *Η 6^η πλατεία ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 11-12/3/1956, πρακτικά*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Κεντρική Επιτροπή Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (2011), *Η 7^η πλατεία ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ, 18-24/2/1957, πρακτικά*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή
- Κόντης Β. (2012), *Σοσιαλιστικά κράτη και ΚΚΕ στον Εμφύλιο*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Κύρου Α. Α. (1962), *Οι Βαλκανικοί γείτονες μας*, Αθήναι
- Λαγάνη Ει. (1996), *Το «παιδομάζωμα» και οι ελληνο-γιουγκοσλαβικές σχέσεις, 1949-1953*, Αθήνα: Σιδέρης
- Λαγάνη Ει., Μποντίλα Μ. Επιμ. (2012), *«Παιδομάζωμα» ή «Παιδοσώσιμο»; Παιδιά του Εμφυλίου στην Ανατολική και Κεντρική Ευρώπη*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο
- Λυμπεράτος Μ., Παπαστράτης Π. Επιμ. (2014), *Αριστερά και αστικός πολιτικός κόσμος 1940-1960*, Αθήνα: Βιβλιόραμα
- Μαντά Ε. (2014), *Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες της Ηπείρου 1923-2000*, Αθήνα: Ίδρυμα

Μελετών Χερσονήσου του Αίμου

Μαραντζίδης Ν, Τσίβος Κ. (2012), *Ο ελληνικός εμφύλιος και το διεθνές κομμουνιστικό κίνημα: Το ΚΚΕ μέσα από τα τσέχικά αρχεία 1946-1968*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Μαραντζίδης Ν. (2010), *Δημοκρατικός Στρατός Ελλάδας (ΔΣΕ) 1946 – 1949*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Μαργαρίτης Γ. (2005), *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Αθήνα: Βιβλιόραμα, τ. Ι&ΙΙ

Μιχαηλίδης Ι. Δ., Σφέτας Σ., Σκουλίδας Η. Επιμ. (2015), *Ο Ελληνικός εμφύλιος πόλεμος και η εμπλοκή των βαλκανικών χωρών: Αρχειακές πηγές από: Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Ρουμανία, Αλβανία, Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας*

Μουρέλος Ι., Μιχαηλίδης Ι. Δ. Επιμ., (2007), *Ο ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος, μια αποτίμηση: Πολιτικές, ιδεολογίες, ιστοριογραφικές προεκτάσεις*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα

Μπάεφ Ι. (1997), *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα: διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα: Φιλίστωρ

Ντάγιος Σ. Γ. (2004), *Η διεθνής διάσταση της ρήξης Ε. Hoxha - J.B. Tito και η λήξη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου (1945-1949)*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής

Σαράφη Μ. Επιμ. (1982), *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα: Νέα Σύνορα

Σβορώνος Ν. Γ. (1997), *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο

Τζίλας Μ. (1962), *Συνομιλίες με τον Στάλιν*, Αθήνα: Καμαρινόπουλος

Τσέκου Κ. (2013), *Ελληνες πολιτικοί πρόσφυγες στην Ανατολική Ευρώπη*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια

Φλάϊσερ Χ., Σβορώνος Ν. Γ. Επιμ. (1989), *Ελλάδα 1936-1944: Δικτατορία - Κατοχή - Αντίσταση: πρακτικά α' διεθνούς συνεδρίου σύγχρονης ιστορίας*, Αθήνα: Μορφωτικό

Ινστιτούτο ΑΤΕ

Χαριτόπουλος Δ. (2001), *Άρης ο αρχηγός των ατάκτων, ιστορική βιογραφία*, Αθήνα:

Εξάντας, τ. II

Χότζα Ε. (1985), *Δύο φίλοι λαοί: Από το πολιτικό ημερολόγιο και άλλα ντοκουμέντα για τις αλβανοελληνικές σχέσεις 1941-1984*, Τίρανα: 8 Νοέμβρη

Χότζια (sic) Ε. (1980), *Με τον Στάλιν: αναμνήσεις*, Αθήνα: Πορεία

Danforth L. M, Van Boeschoten R. (2012), *Children of the Greek Civil War: Refugges and the politics memory*, Chicago: University of Chicago Press

Hoxha E. (1983), *Vepra 1* (Έργο 1), Tiranë: 8 Nëntori

Hoxha E. (1968), *Vepra 2* (Έργο 2), Tiranë: Naim Frashëri

Hoxha E. (1970), *Vepra 3* (Έργο 3), Tiranë: Naim Frashëri

Hoxha E. (1970), *Vepra 4* (Έργο 4), Tiranë: Naim Frashëri

Hoxha E. (1970), *Vepra 5* (Έργο 5), Tiranë: Naim Frashëri

Partia e Punës së Shqipërise (1971), *Dokumenta kryesore, vel. I* (Σημαντικά έγγραφα, τομ. I), Tiranë: Naim Frashëri

Άρθρα

Κόκκορη Γ. (2011), «Αιχμάλωτοι του Εμφυλίου στη μακρινή Τασκένδη», στο : *Ιστορία εικονογραφημένη*, 517, σ. 85-96

Τύπος

«Ελευθερία» (31/3/1946 - 30/9/1949), 483 – 1559